

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

**на тему: ОСОБИСТІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЖЕРТВ БУЛІНГУ СЕРЕД
ПІДЛІТКІВ**

Виконала: студентка II курсу, групи
8.0539- з
спеціальності 053 Психологія
Залозна Ганна Володимирівна
Керівник: к.психол.н., доцент кафедри
психології Малина О.Г.
Рецензент: к.пед.н., доцент кафедри
психології Грединарова О.М.

Запоріжжя
2020

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології

Кафедра психології

Рівень вищої освіти магістр

Спеціальність 053 Психологія

Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« ____ » _____ 2020 р.

З А В Д А Н Н Я

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

_____ Залозної Ганни Володимирівни _____

1. Тема роботи Особистісні характеристики жертв булінгу серед підлітків
керівник роботи Малина О.Г. к.психол.н., доцент кафедри психології

затверджені наказом ЗНУ від «14» липня 2020 року № 4031-с

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) провести аналіз психолого-педагогічної літератури, присвяченій проблемам булінгу в освітньому середовищі, на основі якої виявити теоретичні і експериментальні підходи до вивчення булінгу, його рольової структури; провести аналіз досліджень різних вчених на проблему формування віктимогенної поведінки підлітка; виявити підлітків, схильних до поведінки жертви; вивчити особистісні якості підлітків-жертв шкільного булінгу.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень)
10 рисунків, 17 таблиць

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Малина О.Г., доцент		
Розділ 1	Малина О.Г., доцент		
Розділ 2	Малина О.Г., доцент		
Висновки	Малина О.Г., доцент		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-березень 2020 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2020 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-травень 2020 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	вересень-жовтень 2020 р.	Виконано
5	Передзахист	жовтень 2020 р.	Виконано
6	Написання висновків	листопад 2020 р.	Виконано
7	Нормоконтроль	листопад 2020 р.	Виконано

Студент _____ Г.В. Залозна

Керівник роботи _____ О.Г. Малина

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О.М. Грединарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 74 сторінок, 17 таблиць, 10 рисунків, 50 джерел, 7 додатків.

Об'єкт дослідження: психологічні детермінанти булінгу серед підлітків.

Предмет дослідження: психологічні особливості жертв булінгу у підлітковому віці.

Мета роботи: теоретично обґрунтувати та експериментально дослідити особистісні характеристики жертв булінгу серед підлітків.

Гіпотеза дослідження: полягає у припущенні, що в кожному класі(групі) підлітків існує група ризику учнів, які виявляють комплекс особистісних якостей, що становлять потенційні психологічні передумови (детермінанти) віктимної поведінки і можуть розглядатись як психологічний чинник булінгу серед підлітків.

Методи дослідження: теоретичні: теоретико-методологічний аналіз, класифікація та систематизація наукових джерел, порівняння й узагальнення даних досліджень, емпіричні: спостереження, анкетування, тестування.

Наукова новизна полягає у досліджень особистісних характеристик підлітків як чинника жертв булінгу.

Галузь використання: навчально-виховні заклади, загальноосвітні школи, ліцеї, гімназії.

БУЛІНГ, ЖЕРТВА, ВІКТИМНА ПОВЕДІНКА, ПІДЛІТОК,
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

SUMMARY

Zalozna G.V. The description of bully-victims among teenagers

The qualifying work consists of introduction, 2 Chapters, Conclusion, References (items, of foreign origin) and appendix on pages. The qualifying work volume is 93 pages long, of them –74 main text. There are 17 tables and 10 illustrations.

The qualifying work gives theoretical survey and describes the experimental research of teen bully-victims psychological features, psychological aspects of bullying's victims in school. The master thesis is composed of 2 chapters, each of them dealing with different aspect of teens behavior that caused to forming of victim behavior.

The research object: psychological prerequisites of bullying among teens.

The research subject: psychological features of bully-victims among teenagers.

The research goal: is a theoretical substantiation and experimental

Investigation of person descriptions of bullying's victims among teenagers.

The research tasks are:

- To do the analysis of psychological literature related to the problems of bullying in an educational;
- To do analyse the researches of different scientists on the problem of forming the victim behavior into the teen years;
- To educate teenagers who tend to behavior of victim;
- To learn the characteristics of victim of bullying.

Research methods: theoretical analysis, classification and systematization of scientific sources, comparison and generalizations of these researches, empiric, supervision, questionnaire, testing.

Chapter 1 « Theoretical problems of bullying in psychology» provides theoretical analysis of bullying's concept, structure social roles in this process, psychological characteristics of teenagers. Theoretical approaches have been generalized and systematized to design the empirical research.

In the Chapter 2 «Psychological description of bully-victims among teenagers» consists of the analysis of social status and features of victim potential among teenagers and personal characteristics of teenagers as the factor of victim's behavior in bullying.

Key words: bullying, victim, victim behavior, teenager, psychological features.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ БУЛІНГУ В ПСИХОЛОГІЇ.....	10
1.1 Аналіз явища булінгу як психологічної проблеми.....	10
1.2 Структура та механізми булінгу серед підлітків.....	12
1.3 Соціально-психологічні чинники булінгу у підлітковому віці.....	16
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЖЕРТВ БУЛІНГУ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ.....	29
2.1 Організація та методика дослідження психологічних особливостей особистості булінгу серед підлітків.....	29
2.2 Аналіз соціометричного статусу та особливостей. віктимологічного потенціалу особистості жертв булінгу серед підлітків.....	34
2.3 Особистісні характеристики підлітків як чиннику віктимогенної поведінки та булінгу.....	57
ВИСНОВКИ.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	71
ДОДАТКИ.....	75

ВСТУП

Актуальність дослідження. Провідна роль в психічному розвитку підлітка належить встановленню системи взаємовідносин у соціальному середовищі, на що, у свою чергу, суттєво впливають суперечливі тенденції соціального розвитку суспільства. Підліток, що не готовий орієнтуватися в нових умовах, часто стає жертвою. Все більше підлітків шукають вихід з різних кризових ситуацій самостійно, відчувають себе беззахисними, уразливими, тобто, фактично, потенційно віктимними. Процесу віктимізації сприяють пропаганда насильства, престижність швидкого збагачення та легкого життя, відсутність відповідальності батьків, що створюють небезпечне середовище для виховання підлітків.

Саме під час проявів булінгу у шкільному середовищі спостерігаються наслідки віктимізації у підлітків у вигляді таких психологічних проблем як низька успішність та зацікавленість у навчанні, проблеми зі здоров'ям, високий рівень тривожності, депресія, схильність до суїцидальної поведінки. Для таких дітей школа стає місцем постійних випробувань.

Система взаємовідносин між учасниками освітнього процесу дуже важлива для подальшого розвитку особистості підлітка. Відповідно проблема булінгу вимагає особливої уваги тому, що саме ситуація в школі, де підліток проводить значну частину часу та вчиться соціальним взаємовідносинам, багато в чому детермінує становлення його особистості та формує властивості його особистості. Але про проблеми булінгу довгий час не говорили, замовчували. Навіть не існувало наукового терміну для дискримінації та переслідувань.

Наслідки булінгу зберігають тривалий ефект на особистість жертви. Вченими США, наприклад, було доведено, що ті, хто зазнав переслідувань в школі, мають більш високий рівень депресії та низький рівень самооцінки, ніж їх однолітки, схильні до суїциду. Навіть у дослідників зараз застосовують

термін «буліцид».

Але, як зазначає більшість вчених, як інтрапсихічні, так і інтерпсихічні чинники впливають на спрямованість особистості. Природа формування психології жертви у підлітка значно складніша, оскільки в її основі знаходиться весь арсенал генетичних, природних, соціальних і психологічних компонентів. В даній роботі сконцентруємося саме на виявленні психологічних механізмів, завдяки яким будь-який підліток може перетворитися в жертву (але не гарантовано перетворюється) або реалізувати власну віктимність, оскільки саме неповнолітні відрізняються вразливістю до формування патернів поведінки жертви. На сьогодні вже виявлено, що віктимні властивості і якості особистості мають складний і системний характер. Складність полягає в залежності від багатьох факторів, а системність – у наявності значної кількості елементів як чисто психологічного, так і соціально-психологічного змісту і зв'язків між ними. Але проблема формування психології жертви серед підлітків не може бути досліджена тільки на підставі розгляду детермінаційних факторів.

До теперішнього часу проблеми генезису віктимної поведінки, системи факторів, детермінуючих його виникнення, особливості прояву віктимної поведінки у підлітків саме в педагогічному ракурсі досить мало вивчені. Недостатність структурованості даного феномену пояснюється обмеженою кількістю діагностичних методик, які дозволяють виявляти потенційну віктимність підлітка та розробити на основі аналізу методик систему профілактичних заходів, спрямованих на зниження потенційної віктимності підлітка.

Серед причин, які дослідники виділяють об'єктивні і суб'єктивні фактори. Суб'єктивні фактори, які описуються характерологічними особливостями віктимної особистості, тобто певним комплексом особистісних якостей, рівнем своєї сформованості зумовлюють те, в якій мірі підліток буде схильний до віктимізації об'єктивними факторами. В кризисних умовах, які виникають у соціальному середовищі, об'єктивні фактори призведуть до проявів віктимності.

Об'єкт дослідження: психологічні детермінанти булінгу серед підлітків.

Предмет дослідження: психологічні особливості жертв булінгу у підлітковому віці.

Мета роботи: теоретично обґрунтувати та експериментально дослідити особистісні характеристики жертв булінгу серед підлітків.

Гіпотеза: полягає у припущенні, що в кожному класі (групі) підлітків існує група ризику учнів, які виявляють комплекс особистісних якостей, що становлять потенційні психологічні передумови (детермінанти) віктимної поведінки і можуть розглядатись як психологічний чинник булінгу серед підлітків.

Завдання дослідження:

1. Провести аналіз психолого-педагогічної літератури, присвяченій проблемам булінгу в освітньому середовищі, на основі якої виявити теоретичні і експериментальні підходи до вивчення булінгу, його рольової структури.

2. Провести аналіз досліджень різних вчених на проблему формування віктимогенної поведінки підлітка.

3. Виявити підлітків, схильних до поведінки жертви.

4. Вивчити особистісні якості підлітків-жертв шкільного булінгу.

Методи дослідження: теоретичні: теоретико-методологічний аналіз, класифікація та систематизація наукових джерел, порівняння й узагальнення даних досліджень; емпіричні: спостереження, анкетування, тестування.

Наукова новизна полягає у дослідженні особистісних характеристик підлітків як чинника жертв булінгу.

Практична значущість: Наслідки такого явища як булінг зумовлюють тривалий вплив на особистість. У підлітковому віці особистість засвоює основні патерни поведінки і, якщо підліток стає жертвою булінгу, то існує імовірність що цей патерн він буде наслідувати все своє життя.

Формування в підлітка образу «навченої беспорядності» залежить від таких особистісних якостей психіки як локус контролю, рівня самооцінки, від

рівня сформованості особистісних та соціальних установок та здатності подолати депресію.

Система заходів вивчення, як впливає процес булінгу у шкільному середовищі на особистість підлітка та групу підлітків, які стають жертвою цькування, опрацювання практичних методів виявлення потенційних жертв за характерними психологічними ознаками у майбутньому допоможе розробити методи профілактики та корекції віктимогенного потенціалу підлітків.

Структура роботи. Магістерська дипломна робота складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків. Кожен розділ вирішує окремий блок завдань. Загальна кількість сторінок – 98, з них літератури – 7. Використано 77 наукових джерел. У роботі 15 таблиць, 5 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ БУЛІНГУ В ПСИХОЛОГІЇ

1.1 Аналіз явища булінгу як психологічної проблеми

Вперше проблема шкільного насилля виникла на початку 20 сторіччя – в 1905 році, коли К. Дьюкс опублікував своє дослідження. Але системне дослідження було проведено скандинавськими вченими такими як Д. Олвеус, П.П. Хайнемані, А. Пікас, Е. Роланд. Вони розробили концепцію булінгу – (bullying від англ. bully – хуліган), та визначили це поняття як дискримінація, цькування [1].

В подальшому при дослідженні цієї проблеми різними дослідниками висувалися різні визначення цього явища, але всі вони відображують наявність великої групи соціальних, психологічних ті педагогічних проблем, які супроводжують фізичне, психічне насилля по відношенню до людини або групи людей, яке характеризується тривалістю та нездатністю захиститися перед агресором.

Виходячи з цього бачення проблеми, можна відмітити, що булінг це не характерна поведінка в класичному розумінні, а особлива форма деструктивної взаємодії в соціумі, яка включає безліч специфічних типів та підтипів агресивної поведінки [2].

Одним із актуальних в межах даної роботи є визначення булінгу за С.В. Кривцовою: « Булінгом називається агресія одних дітей проти інших, коли мають місце нерівність сил агресора і жертви, агресія має тенденцію повторюватися. Нерівність сил, повторюваність – два істотних признака булінгу» [15].

За визначеннями інших вчених булінг - це:

- 1) Роланд 1988 р. – нападки будь-якого характеру;

2) Таттум 1989 р – тривале фізичне та психологічне насильство з боку індивіда або групи по відношенню до індивіда, який не здатний захистити себе в дані ситуації;

3) Безаг В. 1989 р. – неодноразовий напад – фізичний, психологічний, соціальний або вербальний – індивідами, влада яких формально або ситуативно вище за тих, хто не має можливості захиститися, з наміром заподіяти страждання з метою досягнення особистого задоволення;

4) Ольвеус Д. 1991р. – особливий вид насильства, під час якого людина нападає або фізично загрожує іншій людині, яка виявляє безсилля захиститися, щоб жертва почувала себе наляканою, ізольованою, такою, що позбавлена свободи дій на деякий час;

5) Хед 1994р. – тривале насильство, фізичне або психологічне, яке здійснюється одним індивідуумом або групою та направлено проти людини, яка не в змозі захиститися у фактичній ситуації, з усвідомленим бажанням заподіяти біль, налякати, змусити людини перебувати в довготривалому напруженні;

6) Хальцер 1996р. – деструктивна взаємодія; під час взаємодії об'єкт, що домінує демонструє поведінку, яка визиває збентеження в об'єкта над яким домінують;

7) Кривцова С.В. 2011р. – агресія одних дітей проти інших, коли вочевидь виявляється нерівність сил агресора та жертви, агресія має тенденцію повторюватися [15].

Для підлітків, звичайно, характерні конфлікти, бійки та сварки. Але на відміну від конфлікту, за дослідженнями вчених, для булінгу характерні специфічні характеристики [14]:

1. Пролонгованість у часі.
2. Асиметричність сил булера та жертви.
3. Навмисність нанесення жертві страждань та шкоди.
4. Ролі учасників булінгу фіксовані – булер, жертва, свідки, помічник, захисник жертви, спостерігачі.

5. Неможливість змінити ролі під час булінгу.
6. Нерівність прав відстоювати свою точку зору в булера та жертви [3].
7. Булінг не може припинитися сам по собі. Факти булінгу в певній групі можуть припинитися, якщо втручається третя сторона, або якщо агресор та жертва видалені за межі досяжності один одного якимось чином.

Тому можна зробити висновок, що під час булінгу жертва тривалий час є об'єктом насильницьких дій, не здібна себе захистити, дії агресора спрямовані на заподіяння шкоди жертві з метою отримання психологічного та фізичного задоволення.

1.2. Структура та механізми булінгу серед підлітків

Під час ситуації булінгу в класі створюється жорстка соціальна структура. В дану структуру входять не лише агресори та жертва. Ця система може залучати багато учнів. Зокрема, Д. Ольвеус описав так рольову структуру булінгу [18]:

1. Жертва булінгу – об'єкт цькування.
2. Булери або агресори - учні, які здійснюють третирування, виконують лідерські ролі у процесі булінгу.
3. Наслідувачі - учні, які позитивно ставляться до випадків булінгу, беруть активну участь, але не виявляють ініціативу і не виконують головну роль.
4. Пасивні «булери» – підлітки, які відкрито підтримують булінг (сміх, привертання уваги до випадків травлі), але не втручаються до процесу.
5. Потенційні «булери» – діти, яким подобається цькування жертви, але зовні вони цього не виявляють.
6. Спостерігачі – учні, які не беруть участь у третируванні, вважають, що це не їх справа, виявляють байдуже ставлення до ситуації.

7. Потенційні «захисники» – діти, які негативно ставляться до проявів булінгу, вважають за необхідне допомагати жертві, але нічого не роблять.

8. «Захисники» – підлітки, які виявляють негативне ставлення до явищ третирування інших підлітків, захищають жертву або намагаються їй допомогти [20].

Розглянемо Фази булінгу, так звана «Драбина булінгу», в якій ми можемо відстежити, як розвиваються події під час цього процесу, і яким чином залучені до процесу булінгу його учасники [21].

На кожній фазі (сходинці) жертва булінгу проходить певні фази емоційного стану у зв'язку з певними діями агресору та інших учасників (Додаток 1).

1. Перша попередня фаза – формування (виникнення) булінг-спільноти.

На даному етапі відбувається ідентифікація об'єкту булінгу (1), тобто виявляється учень або учениця, які чимось відрізняються від інших учнів, не відповідає загальноприйнятим нормам. Особистісні якості підлітка, які наражають його на ризик бути обраним жертвою на початковій стадії булінгу, можуть бути слабкі соціальні уміння та навички. Такі діти не вміють домовлятися, ділитися думками, просити допомоги, формулювати, що їх тривожить, розпізнавати свої почуття та стани інших дітей через міміку, жести, інтонації. Недостатність сформованості комунікативних якостей в жертви призводить до того, що на попередній стадії, при перших діях кривдника по відношенню до жертви, спостерігачі (свідки) булінгу спочатку надають мовчазну підтримку, схвалення діям булера. С часом утворюється «коло булінгу», яке поглиблює цькування, зменшуючи під груповим тиском співпереживання жертви, пригнічення емпатії в неї, що, в цілому, погіршує емоційний стан підлітка, якого обрали мішенню булінгу.

Потім виникає фаза конфлікту або сварки (2).

У класі (групі) виникають поодинокі явища, після яких все повертається, начебто, до норми. Але через деякий час повторюються однотипні випадки

жорстоких дій (3), і вже стає помітним, як розподілена влада в даній конкретній групі, та які ролі обрані в системі. Завершується формування попередньої стадії самозахистом сторін. Кожний з учасників намагається себе захистити. Та якщо булер захищає себе нападами, то жертва захищається такими проявами, як замкнутість в собі, втеча від реальності, демонстрація пасивної поведінки, відсутність спротиву цькуванню та нападам. І саме те, що підліток-жертва не чинить опору проявам булінгу по відношенню до нього внаслідок слабких соціальних вмінь, є зручним фактором для реалізації викривлених способів домінування для агресорів (булерів).

2. Друга фаза – фаза безпосередньо булінгу.

Під час цієї фази навмисні (свідомі) дії агресора посилюються по відношенню до обраної жертви (5). Що ж відбувається з жертвою? Спостерігається зростання невпевненості в собі. Підліток все більше страждає, але часто трапляється так, що про це учень(учениця) нікому не розповідає (6).

3. Третя фаза – перелом, пікова фаза булінгу.

На піковій стадії статус мішені за жертвою закріплюється, відбувається ізоляція жертви (7). Булінг із активної форми переходить в пасивну форму – прояви цькування стають менш помітними. Зовні ситуація в групі виглядає спокійно, явних конфліктів, сварок не відбувається або непомітно. Для жертви цей етап характеризується станом самобіччування та саморуйнування, що призводить до розвитку тривалого стресу (8).

4. Четверта фаза – найвища фаза булінгу.

Ця стадія характеризується виключенням жертви (9) зі шкільного колективу. Жертва булінгу може почати пропускати уроки. Мета булера на даному етапі – щоб його мішень (жертва) покинула клас. Внаслідок такого ставлення підліток-жертва може почати хворіти, що виявляється вже, найчастіше, поза закладом освіти. «Хвороба» може проявлятися психічними розладами, тривожністю, фізичним нездужанням психосоматичного походження.

Проблема шкільної травлі або булінгу є актуальною для психолого-

педагогічної практики. Тенденція зростання випадків шкільного булінгу зумовлена збільшенням зацікавленості до соціальних мереж, умовами карантину та соціальної ізоляції. Віртуальне життя підлітка у соціальних мережах, дистанційне навчання призводить до того, що діти починають менше спілкуватись, взаємодіяти один з одним, формується асоціальність, посилюється залежність від комп'ютерних ігор з ідеями насильства та жорстокого поводження.

Сучасний соціальний стан суспільства зумовлює існування нових актуальних поглядів на термінологію щодо видів булінгу за його проявами та засобами реалізації [4].

Звернемося до американського підходу та відповідної термінології [4]:

1. Флеймінг (словесні перепалки) – безцільна дискусія в особистому листування, коментарях, спілкуванні, яка супроводжується негативними емоціями, образами, погрозами. Під час цього процесу може підключатися багато людей, та флеймінг може стати першим кроком до справжніх проявів булінгу, особливо кібербулінгу.

2. Харасмент (нападки) – в американському варіанті цей термін включає психологічне переслідування, зауваження, непристойні пропозиції, які носять постійний образливий характер, спрямований на жертву. У нашому суспільстві це поняття зараз застосовують більше при згадуванні про сексуальні домагання.

3. Наклеп (denigration) – розміщення образливої або неправдивої інформації.

4. Самозванство (impersonation) - перевтілення в певну особистість, використовуючи можливості доступу до інформації жертви (акаунт, пошта, профіль у соціальних мережах) та спілкування від імені жертви.

5. Остракізм (вигнання) – ізоляція із певної соціальної групи, наприклад, видалення з групи в соцмережах або відмова долучення жертви до групи, яка готує певний проект, що жертвою сприймається як соціальна смерть.

6. Кіберпереслідування – вистежування жертви з метою переслідування за допомогою електронних засобів, соціальних мереж (наприклад, за допомогою історії в соціальних мережах).

7. Хеппіслепінг (happy slapping – радісне побиття) – різновид психологічного та фізичного насильства над обраною жертвою з подальшим винесенням на різних інтернет-ресурсах.

8. Тролінг – форма знущання над жертвою, яка проявляється у соціальній провокації або знущанні в особистому спілкуванні або спілкуванні у мережі.

Усі ці види булінгу можна віднести до скритого булінгу, в основі яких лежать такі психологічні прийоми як маніпулювання, ігнорування, виключення із взаємовідносин, поширення неправдивої інформації. За спостереженнями психологів до скритого булінгу переважно вдаються дівчата [5].

Прямий булінг передбачає пряму фізичну агресію (навмисні штовхання, бійки), сексуальне або психологічне насильство (залякування, переслідування, емоційний тиск) [4,17].

Форми прямого булінгу:

1. Залякування.
2. Ізоляція.
3. Здирництво.
4. Образливі жести та дії.
5. Вербальний булінг.

1.3. Соціально-психологічні чинники булінгу у підлітковому віці

Підлітковий вік – особливий динамічний період розвитку людини. Це переломний, сенситивний, перехідний, критичний період [6]. Від того, як розвивається людина в цей час, залежить її подальше життя. Цей період, іноді, називають «другим народженням». Фактично, мова йдеться про народження

соціальної особистості, яка готова до дорослого життя. Це вік значних особистісних, фізичних, психічних та соціальних змін [7].

У підлітка значно збільшуються фізичні можливості, відбувається статеве дозрівання, змінюється гормональний фон. Як результат змінюється поведінка, зовнішність, емоційний стан. На основі нових фізичних можливостей та самопочуття виникають нові потреби, які виступають рушійною силою зміни провідної діяльності, що, в свою чергу, призводить до зміни соціальних взаємовідносин з однолітками та оточуючими. За зовнішнім виглядом підліток схожий на дорослого, але не за психічним розвитком.

Такі зміни призводять до прагнення відділитися від дорослих, які є соціально значущими для підлітка. Підліток починає протиставляти себе дорослим, вважати себе незалежною людиною, але все ще потребує допомоги, підтримки та розуміння дорослих. Прагнення підлітка набути авторитету серед однолітків пов'язано з конформністю до цінностей групи та її норм [6].

Центральне особистісне новоутворення підліткового віку – становлення нового рівня самосвідомості, Я-концепції, прагнення зрозуміти себе, свої особливості. У підлітка з'являється відчуття дорослості, що зумовлено особливостями фізичного розвитку, початком статевого дозрівання і соціальними факторами [8].

За науковими дослідженнями Е. Еріксона головна задача підліткового періоду – формування почуття особистої ідентичності і уникнення небезпеки виникнення рольової невизначеності. Вчений виділяє такі задачі розвитку у індивіда, щоб досягти ідентичності:

1. Набуття почуття часу і безперервності життя.
2. Розвиток впевненості у собі.
3. Прийняття відповідної своєї статі ролі.
4. Експериментування з різними ролями.
5. Вибір професії.
6. Формування особистої системи цінностей і пріоритетів.
7. Пошук своєї ідеології [9].

Хевігерст визначає інші задачі:

1. Прийняття своєї зовнішності і уміння ефективно володіти своїм тілом.
2. Формування нових зрілих взаємовідносин з однолітками своєї статі та протилежної.
3. Емоційна незалежність від батьків і інших дорослих.
4. Підготовка до праці, яка б могла забезпечити економічну незалежність.
5. Прийняття чоловічої та жіночої соціально-сексуальних ролей.
6. Підготовка до сімейного життя.
7. Бажання нести соціальну відповідальність і розвиток відповідної поведінки.
8. Набуття системи цінностей і етичних принципів, формування особистої ідеології [9].

Саме у підлітковому віці формується моральний світогляд, що призводить до якісних змін всіх потреб та прагнень. Значущими стають моральні потреби, що призводить до конфліктів у формуванні особистості підлітка [7].

До основних конфліктів індивіда у підлітковому віці належать [19]:

1. Дифузія ідентичності: короткочасна або довготривала нездатність Я-системи сформувати ідентичність.
2. Дифузія часу: порушення почуття часу і пов'язані з ним страх і бажання смерті.
3. Порушення працездатності, яка супроводжується дифузією ідентичності.
4. Негативна ідентичність виявляється в запереченні ролей, які в нормі сприяють формуванню ідентичності.
5. Конфліктні взаємовідносини між підлітками, в основі яких боротьба за лідерство.

Підлітки схильні розв'язувати конфліктні ситуації за допомогою звинувачень, агресії, вимог. В ситуації булінгу застосовують такі механізми як психологічний захист, емоційне і агресивне реагування, фізичне відновлення, рефлексія, але переважають психологічне (емоційне) і фізичне насилля [10].

Л. Брайзендайн відмічає, що для підлітків характерні гормональні зміни і проблеми соціальної адаптації під час переходу до дорослого життя. Але для хлопців і дівчат відповідь на вигук не однакові.

Для хлопців – це розвиток самоповаги завдяки незалежності від оточуючих, а для дівчат – встановлення соціальних зв'язків. У хлопців підвищується рівень агресії, самовпевненості, самоствердження і бажання проводити більше часу за самостійними заняттями (спорт, гра на гаджетах), які дають змогу знайти спосіб заявити про себе дослідним шляхом, але відсутня відповідальність за невдачі [11].

Для дівчат значущою стає емоційне життя, експерименти із зовнішнім світом, спілкування, обмін плітками, думками. Тісні соціальні зв'язки позитивно впливають на сприйняття оточуючого світу, втрата їх загострює почуття самотності.

Більшість досліджень (Жуйков, 2014; Сухарева, Зуйкіна, 2013) з вивчення гендерних ролей під час агресивної поведінки підлітків вказують на те, що у хлопців переважають прояви фізичної агресії, а в дівчат – вербальної. Дівчата-підлітки найчастіше виявляють агресію в скритій формі, а хлопці – у відкритій. Існують припущення, що це пов'язано із схваленням у суспільстві агресивної поведінки для хлопців і засудженням відповідної поведінки у дівчат [5]. У суспільстві поширена думка, що хлопці більш агресивні, але психологи стверджують, що дівчата у підлітковому віці більш агресивні, ніж хлопці. А. Маслоу і Е. Еріксон пояснюють підвищену агресивність дівчат-підлітків своєрідним «бунтом» проти соціальної ролі матері та дружини у суспільстві [12].

О. О. Іванова відмічає у своїх дослідженнях такі негативні зміни у різних сферах розвитку дівчат, які виявляють високу агресивність:

1. Поведінкова сфера: нестабільність взаємовідносин з оточуючими, однотипний спосіб реагування на фрустрацію і труднощі (агресивна реакція), схильність до звинувачень, егоцентризм, уникнення самостійного рішення проблем.

2. Афективна сфера: низька фрустраційна толерантність і швидке виникнення негативних емоцій, роздратованість, нестабільна самооцінка, перебільшення негативних наслідків подій.

3. Мотиваційна сфера: «протест» проти традиційних стереотипів жіночості, орієнтованість на особисті досягнення [12].

Результати досліджень В. Р. Петросянца доводять, що віктимна поведінка більш характерна для дівчат. Цей факт пов'язаний з фемінними рисами характеру, процесом становлення гендерної ідентичності і специфікою самоусвідомлення. Дівчата самокритичні і схильні аналізувати різні аспекти свого «Я». У хлопців структура «Я» спрощена [13].

Хлопці можуть стати булерами з різних причин, які штовхають їх на прояви агресії проти більш психологічно слабких учнів у класі (групі). Одна з причин – комплекс неповноцінності, який виникає одночасно з прагненням до визнання, що може призвести до формування патерну поведінки отримувати бажане за допомогою здійснення психологічного тиску на інших людей. Булери-підлітки схильні до фізичної агресії, фізичної «розправи» над жертвою. Додатково застосовують висміювання та прозивська. Думка дослідників що до психологічних особливостей хлопців-булерів різні. Деякі вчені вважають, що вони відчувають страхи, побоювання. Для них характерна стандартність, банальність, конформність суджень і установок під час прийняття рішень, замкнутість, закритість, незадоволення собою, сумніви у своїй правоті. Інші дослідники вважають булерів імпульсивними, стиль поведінки вони виносять з родини, де, можливо, практикують фізичне насилля, покарання, а члени родини емоційно роз'єднані [12].

Причини, з яких дівчата стають булерами: гормональний збій, авторитарний батько, відсутність матері, феміністські погляди, бажання бути лідером у своїй групі, реакція на насилля, яке раніше пережила дівчина, заняття чоловічими видами спорту. Для них притаманні такі особистісні якості: егоцентризм, тривожність, демонстративність, прагнення звертати на себе увагу, інфантильність, емоційна незрілість. Зазвичай в таких дівчат нестабільні взаємовідносини з оточуючими, швидко виникають негативні емоції, схильні до звинувачень, агресивні реакції на фрустрацію, нестабільна самооцінка. Дівчата більш схильні до висміювання, до приклеювання «ярликів», розповсюдження пліток. Можуть, навіть, траплятися випадки фізичної агресії, особливо у дівчат з маскулініними рисами [5].

У хлопців з віком спостерігається спад агресії, у дівчат навпаки – збільшується схильність до агресії.

Для підлітків характерні різні типи реагування на прояви булінгу [12]:

1. Активний опір проявляється як прагнення самостійно домовитися з агресорами. Підліток адекватно намагається користуватися допомогою людей, встановлюють конструктивні взаємовідносини з агресорами. Всі негативні емоції минущі.

2. Пасивний опір – підлітки з таким типом реакції не можуть і не вміють активно опиратися, але вони застосовують інші способи пасивно реагувати: плач, істерика, посилення заїкання, невротичні тики, енурез. Під час проявів насилля вони втрачають самовладання, хаотично шукають підтримку. Якщо підтримку знайти не вдається, втрачають довіру до оточуючих.

3. Відмова від опору. Відмова від боротьби в таких випадках настає на ранніх стадіях булінгу. Для таких підлітків характерні: низька самооцінка, недостатність структурованості «Я-концепції», тривожність, відчуття безпорадності. Ця група підлітків практично не захищаються від насильства, більш за інших схильні до суїцидів, вважають себе винними за прояви агресії по відношенню до них.

4. Заперечення жорстокого поводження – заперечення персоналізованої агресії особисто до себе. Як механізм психологічного захисту підліток застосовує заперечення проблеми, витіснення, раціоналізацію, пояснення за допомогою гумору.

5. Втеча від агресії – уникнення будь-якої взаємодії з агресорами, відмова відвідування місць, де відбувалися події. Такі підлітки характеризуються особливо незрілою «Я-концепцією», значно низькою самооцінкою та високим рівнем тривожності, низьким статусом в класі, заперечують можливість будь-якої допомоги, навіть від спеціалістів. Саме для цієї групи підлітків можливе формування адиктивної форми поведінки (різні форми залежності).

6. Псевдоактивний спротив – опір підлітка погіршує ситуацію, посилює агресію по відношенню до нього. Такі підлітки вступають у конфлікти с однолітками та дорослими, у них завжди існує уявлення про ворога, дії оточуючих визивають агресію у відповідь.

Представлені дані досліджень підтверджують масштабність виникнення проблеми буллінгу, що визначається як навмисне тривале фізичне або психологічне насильство серед дітей, характерними рисами якого є систематичність та нерівність сил між агресором (буллером) та його жертвою. Варто зазначити, що ситуація третирування не обмежується лише ролями «агресора» і «жертви», вона «втягує» інших дітей, роблячи їх активними або пасивними учасниками цих відносин.

Дослідники буллінгу в школі виявили наслідки для різних учасників цього процесу. У дітей, які стають об'єктами третирування, це явище спричиняє низку психологічних проблем, а саме: депресію, низьку самооцінку, проблеми зі здоров'ям, низьку успішність, суїцидальні думки. Для таких дітей школа стає місцем постійних випробовувань. Учні, з яких постійно знущаються, виявляють небажання ходити до школи, їх успішність знижується. Також вони можуть ставати замкнутими, надмірно тривожними, недовірливими. Зважаючи на те, що переслідувачами в школі стають діти, стає

зрозумілим, що без втручання в їх особистісний розвиток вони мають великі шанси в дорослому житті стати психопатологічною особистістю.

Третирування впливає на всіх його учасників, спричиняючи порушення ефективної діяльності школи. Втручання або переривання проявів булінгу – досить важкий процес. Але важливо вчасно розпізнати підлітків, які можуть бути обрані мішенню булінгу з метою профілактики або зупинення булінгу на ранніх стадіях, з метою психокорекції підлітків, які виявляють особистісні якості потенційної жертви булінгу.

В сучасних умовах розвитку суспільства все більше привертають до себе увагу тривожні тенденції в розвитку деструктивної поведінки підлітків: модифікація такої поведінки, агресивна і жорстока поведінка, набуває форми кіберагресії. Поява нових вимірів деструктивної поведінки довгий час не була об'єктом наукового аналізу, і соціальна прийнятність такої поведінки внаслідок недостатньої вивченості несе досить руйнівні наслідки, як для самої особи, так і для суспільства. Особливо мова йдеться про ролеву віктимну поведінку, тобто позиціонування себе як жертви.

У зарубіжній та вітчизняній науці існує проблема визначення феномена «жертви». Вчені наводять різні визначення поняття «жертва».

Наприклад, Рівман визначає жертву як «фізична особа, який безпосередньо було завдано шкоди» [27].

Коновалов жертвою вважає людину або певну сукупність людей в будь-якій формі їх інтеграції, яким прямо або побічно було завдано шкоди [28].

В. Христенко, спираючись на принцип дихотомії, виказав припущення, що жертва пов'язана з втратою фізичних, духовних або інших цінностей, але зворотною стороною втрати є задоволення певних потреб. Тобто Христенко вважав, що «жертва» - це суб'єкт, який загубив значущі для нього цінності внаслідок впливу іншої людини [29].

Проблему віктимогенності індивіда, чинників та умов, завдяки яким людина перетворюється на жертву, вивчали та продовжують вивчати такі вчені як М. Вольфганг, М. Амір, Х. Гентінг, Дж. Пінателль, Г. Елленбергер, Г.

Мангейм, К. Міядзава, К. Хорні, Дж.Сутул, Дж. Рейнуотер, Н. Баламут, Б. Холіста, Е. Віано, Ю. Антонян, Н. Васильєва, І. Горьковая, С. Ільїна, О. Джужа, Л. Конишева, В. Медведєв, Д. Рівман, А Ткаченко, Г. Труханов, В. Туляков, В. Устинов та інші [26].

Деякі вчені стверджують, що активність індивіда як жертви формують зовнішні фактори (ситуації у суспільстві, обставини, соціум), а інші – психічні особливості індивіда (установки, цінності, акцентуації).

Найбільш доцільно в даній роботі згадати науковий погляд наступних вчених.

Німецький вчений-віктимолог Шнайдер розглядає жертву крізь призму її фізичних, психічних і соціальних рис та ознак. Дослідник наполягав на тому, що не існує «природжених жертв». Він стверджував, що в процесі розвитку особистості підліток набуває певних фізичних, психічних і соціальних якостей, таких як фізичні та психосоматичні вади, нездатність до самозахисту, неготовність до захисту своєї особистості, особлива зовнішність, психічна або матеріальна привабливість, занижена самооцінка тощо. Саме ці риси та ознаки можуть зробити індивіда носієм тих властивостей, які притаманні жертвам агресії. За дослідженням вченого можна зробити висновки, що якщо підліток усвідомлює власну підвищену здатність поводити себе як жертва, то це полегшує засвоєння нею певних форм антивіктимної поведінки. Це підвищує здатність опиратися та долати загрозу насильства [30].

Японський дослідник К. Міядзава розвивав теоретичні положення Г. Гентіга та прийшов до висновку, що потрібно виокремлювати загальну віктимність та спеціальну віктимність. Перша залежить від віку, статі, соціального статусу і т. ін., а друга – залежить від нестійкого психічного та психологічного розвитку, відставання у розвитку інтелекту, емоційної занедбаності. Він вважав, що за умови об'єднання цих двох типів вірогідність сформування психологічних якостей жертви зростає [31].

М. Селігман запропонував суто психологічну концепцію «навченої безпорадності». Учений вважав, що безпорадність жертви у пошуку виходу із ситуації небезпеки – це варіант відмови від пошуку. Проведені дослідження довели, що у індивідів, які не вірили у власну здатність вплинути на загрозову ситуацію, можна відстежити залежність від сподівань, сформованих в його попередньому минулому досвіді. Тобто це залежить від того, чи вважає підліток дану ситуацію як таку, що не має рішення або виходу чи вона (ситуація) така тільки для нього. Саме М. Селігману належить думка, що сучасна психологія, по суті «стала віктимологією». Він вважав, що людина розглядається в ній як пасивна істота зі зниженою особистісною відповідальністю. Тобто підліток може стверджуватися в думці, що завжди буде жертвою других людей або обставин [24].

Селігман та його послідовники вважають, що парадигму сучасної психології варто змінити від негативного до позитивної, від концепції хвороби до концепції здоров'я. Об'єктом досліджень і психологічної практики мають бути сильні сторони людини, її творчий потенціал, здорове функціонування. Таким чином, М. Селігман у власному теоретичного погляді на проблему віктимності індивіда поділяє думку представників гуманістичного напрямку в психології (А. Маслоу, К. Роджерса, В. Франкл та ін.) щодо необхідності розвитку в людині її внутрішніх інтенцій [24].

Жорж Годфруа виділяє такі критерії аномальної поведінки жертви :

- 1) поведінка виходить за межі нормальної щодо цінностей, установок оточуючих;
- 2) дії, поведінка становить небезпеку для неї самої;
- 3) сприйняття навколишнього світу не так, як у інших людей (сприйняття поглядів, жестів, слів як ворожих чи навпаки);
- 4) зміна рівня свідомості (затьмарення);
- 5) емоційні порушення (депресія, агресія);
- 6) нездатність подолати стрес [32].

Згідно О. О. Андронікової, віктимність – це сукупність особистих якостей людини, які сформовані комплексом соціальних, психологічних і біофізичних умов, сприяючих дезадаптивному стилю реагування людини, що призводить до ускладнень для його фізичного, емоційного, психічного здоров'я. Віктимна поведінка – відхилення від норм безпечної поведінки, що реалізується в сукупності соціальних, психічних і моральних проявів особистості [23].

Схожа позиція відстоюється М.А. Одинцовою, автором теорії ролевої віктимності: віктимність є "стійка особливість індивіду, яка об'єднує індивідуально-типологічних, характерологічних детермінант, що взаємодіють із зовнішніми чинниками, але не завжди пов'язаними з ситуаціями насильства, які сприяють віктимній активності, що знаходить втілення в ролевій віктимній поведінці". Таким чином, віктимність і віктимна поведінка - категорії, які співвідносяться за параметром "потенційне - актуальне" [25].

Згідно науковому баченню Є.В. Руденського, віктимність – це характеристика особистості, що відображає дефіцит суб'єктних якостей (соціальна активність, соціальна відповідальність, автономність, автентичність, самостійність), виникає внаслідок дисгармонії міжособистісних стосунків [33]. Віктимна поведінка трактується як виконання індивідами ролі реальної / уявної жертви, для якої характерний неефективний спротив порушенню меж свого психологічного простору і ухилення від позиції суб'єкта життєдіяльності. Саме така роль обумовлює їх психологічну віктимізацію або ревіктимізацію в міжособистісній взаємодії.

Група віктимних підлітків характеризується тим, що вони не задоволені своїм спілкуванням з оточуючими, у них низький статус в класі. Вони психологічно слабкі і залежать від оточуючих. У жертв суттєво знижена самооцінка порівняно з іншими учасниками процесу, але значно підвищений рівень домагань. Жертви булінгу в класі найчастіше незадоволені собою и не сприймають себе такими як вони є. Такі діти мають схильність підтримувати ідеальний Я – образ на шкоду собі, тому самі провокують проблеми у

спілкуванні з іншими людьми. Конфліктні та тривожні, мають мало друзів або взагалі ні з ким не дружать. До жертв булінгу часто потрапляють діти з фізичними чи психологічними особливостями, які суттєво відрізняють їх від інших. До таких особливостей належать – незвичайна зовнішність, неприємні для естетичного сприйняття діагнози (псоріаз, енурез), фізична слабкість, мовленеві особливості, стиль одягу (як неохайний або дешевий, так і дорогий одяг). До статусу жертви також може потрапити дитина, яка не має якихось речей, які має весь клас. Також до жертв булінгу часто потрапляють обдаровані підлітки в певній області, але в інших областях життя звичайні. Об'єктом цькування можуть стати учні в класі, які приписують досягнення успішних батьків на свою користь. Жертвою булінгу іноді стають діти, які мало відвідують школи, навіть якщо з причин хвороби; діти, які мають проблеми у навчанні, замкнуті у собі, вразливі [5,12,22].

Дослідники вважають, що жертв цькування можуть потрапити діти, які належать до інших національностей, новачки, діти, яких педагоги виділяють як приклад для інших. Це може бути пов'язано з такими проявами як бажання хвалитися або ігнорувати інших.

Висновки до першого розділу

1. Виникнення віктимної поведінки підлітків обумовлюється комплексною дією специфічних і неспецифічних чинників різного генезису (психофізіологічного, індивідуально-психологічного і соціально-психологічного характеру). Як неспецифічний чинник виникнення віктимної поведінки виділяється підлітковий вік, психологічний зміст якого обумовлює актуалізацію віктимної поведінки. До специфічних чинників виникнення віктимної поведінки відносяться: індивідуальний досвід переживання, раніше сформований комплекс психологічних якостей (емоційна нестійкість, тривожність, неадекватна самооцінка), відсутність відчуття соціальної підтримки і певні стратегії сімейного виховання батька і матері. Жоден з

чинників сам по собі не призводить до віктимної поведінки, для реалізації якого потрібне поєднання комплексу чинників, що становлять модель віктимної поведінки.

2. Представлені дані досліджень підтверджують значущість проблеми булінгу, що визначається як навмисне тривале фізичне або психологічне насильство серед дітей, характерними рисами якого є систематичність та нерівність сил між агресором (буллером) та його жертвою. Варто зазначити, що ситуація третирування не обмежується лише ролями «агресора» і «жертви», вона «втягує» інших дітей, роблячи їх активними або пасивними учасниками цих відносин.

3. Виявляється булінг у вербальній, фізичній та соціальній формах та впливає на всіх учасників цього явища. Негативними наслідками цього явища можуть бути порушення безпечної діяльності школи, зростання рівня дитячої злочинності та рівня агресії у суспільстві. З огляду на вищезазначене, проблема булінгу потребує уважного ставлення дослідників, поглиблення знань педагогів, психологів із зазначеної проблеми та розробки ефективних шляхів дослідження учасників цього соціально-психологічного явища, що визначає перспективу подальших досліджень, адже йдеться про майбутнє суспільства.

4. Якщо підліток усвідомлює власну підвищену здатність поводити себе як жертва, то це полегшує засвоєння нею певних форм антивіктимної поведінки і підвищує здатність опиратися та долати загрозу насильства.

РОЗДІЛ 2

ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЖЕРТВ БУЛІНГУ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ

2.1 Організація та методика дослідження психологічних особливостей особистості жертв булінгу серед підлітків

Дослідження індивідуальних психологічних особливостей учнів - учасників шкільного булінгу проводилося на базі Токмацької загальноосвітньої школи № 1 Запорізької області. В дослідженні приймало 68 учнів 6-7 класів віком 11-13 років.

Для виділення групи підлітків, які виявляють ознаки віктимної особистості, проводились дослідження різних методик. За результатами аналізу матеріалів було виділено наступні методики:

Соціометричне дослідження Морено.

Методика застосовувалася для оцінки міжособистісних емоційних зв'язків в групі, взаємних симпатій між членами групи. Дана методика виконує наступні завдання:

- 1) вимір міри згуртованості-відокремленості в групі;
- 2) виявлення співвідношення авторитету членів груп за ознаками симпатії-антипатії. Опитувальник допомагає з'ясувати статус кожного учня в учнівському колективі та розділити підлітків, які проходили опитування на такі групи в залежності від авторитету: «зірки», «ті, яким віддають перевагу», «прийняті», «неприйняті», «знехтувані».

Методика дослідження схильності до віктимної поведінки О.О. Андронікової.

Методика дослідження віктимної поведінки, призначена для виміру схильності підлітків до реалізації різних форм віктимної поведінки. Об'єктом методики є соціальні і особистісні установки. Тест представляє набір

спеціалізованих психодіагностичних шкал, спрямованих на вимір схильності до реалізації окремих форм віктимної поведінки.

Актуально в даній роботі за допомогою методики виявити схильність до таких форм віктимної поведінки:

1) Реалізована віктимність.

Випробовуваний досить часто потрапляє в неприємні або навіть небезпечні для його здоров'я і життя ситуації. Причиною цього є внутрішня схильність і готовність особи діяти визначеними, провідними в індивідуальному профілі способами. Найчастіше це прагнення до агресивних, необдуманих дій спонтанного характеру.

2) Схильність до агресивної віктимної поведінки.

До цієї групи відносяться випробовувані, які схильні потрапляти в неприємні і небезпечні для життя і здоров'я ситуації в результаті проявленої ними агресії у формі нападу або іншої провокаційної поведінки (зневага, наклеп, знущання і т. ін.). Для них характерне навмисне створення або провокація конфліктної ситуації. Їх поведінка може бути реалізацією типової для них антигромадської спрямованості особистості, у рамках якої агресивність проявляється по відношенню до певних осіб і в певних ситуаціях (вибірково), але може бути і "розмитою", неперсоніфікованою. Спостерігається порушення соціальних норм, правил, якими часто суб'єкт нехтує. Такі підлітки легко піддаються емоціям, особливо негативного характеру, яскраво їх виражають, домінантні, нетерплячі, запальні. При усіх відмінностях в мотивації поведінки характерна наявність насильницької установки особистості.

3) Схильність до саморуйнівної поведінки. Модель активної віктимної поведінки. Поведінка підлітка, що провокує ситуацію віктимності своїм проханням або зверненням. По суті, для активних потерпілих характерна поведінка двох видів: що провокує, якщо для спричинення шкоди притягується інша особа, і що сам собі спричиняє шкоду, які характеризується схильністю до ризику, необдумані поведінки, часто небезпечний для себе і оточення. Наслідків своїх дій можуть не усвідомлювати або не надавати їм значення,

сподіваючись, що все обійдеться. З урахуванням специфіки поведінки і відношення до віктимних наслідків у рамках цього типу представлені: свідомий підбурювач (що звертається з проханням про спричинення йому шкоди), необережний підбурювач (поведінка об'єктивна у формі прохання або іншим способом провокує агресора на спричинення шкоди, але сам потерпілий цього в належній мірі не усвідомлює), свідомо шкодить собі (особа, що умисно завдає собі фізичної або майнової шкоди), необережний (шкода заподіяна власними необережними діями).

4) Схильність до гіперсоціальної віктимної поведінки. Модель ініціативної віктимної поведінки.

Поведінка, що соціально схвалюється і часто очікувана. Сюди відносяться особи, позитивна поведінка яких обертає на них злочинні дії агресора. Учень, який демонструє позитивну поведінку в ситуаціях конфлікту або постійно, або в результаті очікування оточення. Учні цього типу вважають неприпустимим ухилення від втручання в конфлікт, навіть якщо це може коштувати їм здоров'я. Наслідки таких вчинків усвідомлюються не завжди. Сміливий, рішучий, чуйний, принциповий, щирий, добрий, вимогливий, готовий ризикувати, може бути надмірно самовпевнений. Нетерпимий до поведінки, що порушує громадський порядок. Самооцінка найчастіше завищена. Поведінка має позитивні мотиви.

5) Схильність до залежної і безпорадної поведінки (модель пасивної віктимної поведінки).

Учні, що не чинять протидії агресору з різних причин: в силу віку, фізичної слабкості, безпорадного стану (стабільного або тимчасового), боягузтва, страху відповідальності за власні протиправні або аморальні дії і т.д. Можуть мати установку на безпорадність. Небажання робити щось самому, без допомоги інших. Можуть мати низьку самооцінку. Постійно залучаються до кризових ситуацій з метою отримання співчуття і підтримки оточення. Мають ролеву позицію жертви. Боязкий, скромний, сильно навіюваний, конформний. Можливий також варіант засвоєної безпорадності в результаті неодноразового

попадання в ситуації насильства. Схильний до залежної поведінки, поступливий, виправдовує чужу агресію.

б) Схильність до некритичної поведінки. Модель некритичної віктимної поведінки.

До цієї групи відносяться учні, що демонструють необачність, невміння адекватно оцінювати життєві ситуації. Некритичність може проявитися як на базі особових негативних рис (жадібність, користолюбство та ін.), так і позитивних (щедрість, доброта, чуйність, сміливість та ін.), а крім того, в силу невисокого інтелектуального рівня. Ці особи демонструють необережність, необачність, невміння правильно оцінювати життєві ситуації в результаті особових або ситуативних чинників: емоційний стан, вік, рівень інтелекту, захворювання. Особа некритичного типу виявляє нерозбірливість в знайомствах, довірливість, легковажність. Має неміцні моральні засади, що посилюється відсутністю особистого досвіду. Схильні до ідеалізації людей, виправданню негативної поведінки інших, не помічають небезпеки [23]. .

Анкетування класних керівників.

Проводилось з метою виявлення факторів, які впливають на формування особистості учня в родині, в класі, об'єктивні обставини, які привели до формування схильності до віктимної поведінки. Попереднє спілкування з класними керівниками показало, що учні зі схильністю до віктимною поведінки з багатодітних або неповних родин, з родин, де є батьки з обмеженими можливостями, з малозабезпечених і неблагонадійних родин. Соціальний статус учня, як вважають класні керівники, також визначається тим, як давно він навчається в класі; його активним/неактивним життям у соціальних мережах, його зовнішнім виглядом. За результатами спілкування за круглим столом з класними керівниками, які працюють в 6-7х класах було сформовано бланк анкетування, за допомогою якого можна з'ясувати соціальні фактори формування особистості підлітків, які за попередніми методиками потрапили до групи ризику потенційної віктимності (Додаток 4).

Дослідження групи підлітків-жертв шкільного булінгу.

З метою виявлення особистісних якостей, притаманних саме жертвам булінгу після анкетування для подальшого дослідження обираємо групу учнів, які є жертвами шкільного булінгу і проводимо дослідження їх особистісних якостей за обраною схемою:

1. Дослідження самооцінки за методикою Дембо-Рубінштейна.

Заснована на безпосередньому оцінюванні учнями ряду особистих якостей, таких як здоров'я, здібності, характер, зовнішність, авторитет у однолітків, впевненість в собі, характер. З даною методикою можна відстежити і порівняти різницю між рівнями домагань і самооцінки учня, що допоможе з'ясувати цілеспрямованість випробуваних (Додаток 5).

2. Дослідження комунікативних і організаційних здібностей за методикою КОС-1.

Діагностика комунікативних та організаторських здібностей надає інформацію про наявний рівень розвитку цих здібностей у жертв шкільного булінгу, що допоможе з'ясувати, як учні даної групи випробуваних спілкуються з однолітками (Додаток 6).

3. Дослідження локусу контролю за методикою Роттера.

Дане опитування направлене на визначення рівня сформованості суб'єктного контролю, який дозволяє оцінити в якій ступені підліток готовий брати на себе відповідальність за те, що відбувається з ним і навколо нього (екстернальний чи інтернальний тип контролю) (Додаток 7).

2.2. Аналіз соціометричного статусу та особливостей віктимологічного потенціалу особистості жертв булінгу серед підлітків

Таблиця 2.1

Результати соціометричного дослідження класу 1 за методикою Морено

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	+Σ	-	Σ
1		+		-		+	-									+			+			4	2	6
2							-	+		+			-			+	+					4	2	6
3		+		-			-	-	+								+		+			4	2	6
4					-	+												+				2	1	3
5		-		+			+	+	+	-	+					-		+				6	3	9
6	+																			+		2	0	2
7			+	-												+		+	+			4	1	5
8		+								+					+							3	0	3
9			+				-										+					2	1	3
10		+					-	+					-									2	2	4
11				-		+		+	+													3	1	4
12				-	-											+	+		+			3	2	5
13							-							+		+		+				3	1	4
14		+	+					+	+	-												4	1	5
15	+	+		-	-	+								-			+					4	3	7
16	+						+			-										+		3	1	4
17		+	+		-		-		+	+								+				5	2	7
18		+	-		-		+										+					3	2	5
19		+	+	-												+	+					4	1	5
20		+				+				+												3	0	3
21	+	+			-	+	-					+	-	+		+				+		7	2	9
+	4	11	5	1	0	6	3	5	5	4	1	1	0	2	1	7	7	5	5	2	0			
-	0	1	1	7	6	0	8	1	0	3	0	0	3	1	0	1	0	0	0	0	0			
Σ	4	12	6	8	6	6	11	6	5	7	1	1	3	3	1	8	8	5	5	2	0			

Обчислюємо середнє число отриманих виборів одним випробуваним (К) обчислюється за формулою:

$$K = \frac{\text{Загальне число зроблених виборів}}{\text{Загальне число випробуваних}}$$

$$K = 105:21=5$$

Результати соціометричного дослідження першої групи учнів показує, що в класі існує чіткий розподіл на певні соціальні групи. В центрі даної соціальної групи «зірки» та «ті, яким віддають перевагу», які загалом складають 14 % учнів в класі. Це учні, які виявляють лідерські позиції, їх обирають в два рази частіше, ніж середнє число отриманих виборів на кожного випробуваного. Інші випробувані практично не здійснюють негативних емоційних виборів щодо цих учнів. В першій групі учнів чисельна група «прийнятих», які складають 33%, в середньому цим учням віддають перевагу на рівні середнього числа отриманих виборів на кожного випробуваного, і практично не здійснюють учні колективу негативних емоційних виборів щодо них.

В окрему групу для подальшого досліджування схильності до прояву різних видів віктимної поведінки було виділено дві групи учнів: «неприйняті» і «знехтувані», загалом 8 учнів. Щодо цих підлітків випробувані здійснювали набагато більше негативних виборів, ніж позитивних, або не обирали зовсім. Ці дві групи разом складають 38%, що складає більше третини колективу.

Таблиця 2.2

Результати дослідження можна виділити учнів відповідного соціального статусу в групі 1

Статус у групі	Учні	Кількість учнів	%
Зірки	2	1	5
Ті, яким віддають перевагу	16,17	2	10

Продовження таблиці 2.2			
Прийняті	1,3,6,8,9,18,19	7	33
Неприйняті	11,12,15,21	4	19
Знехтувані	4,5,7,13	4	19

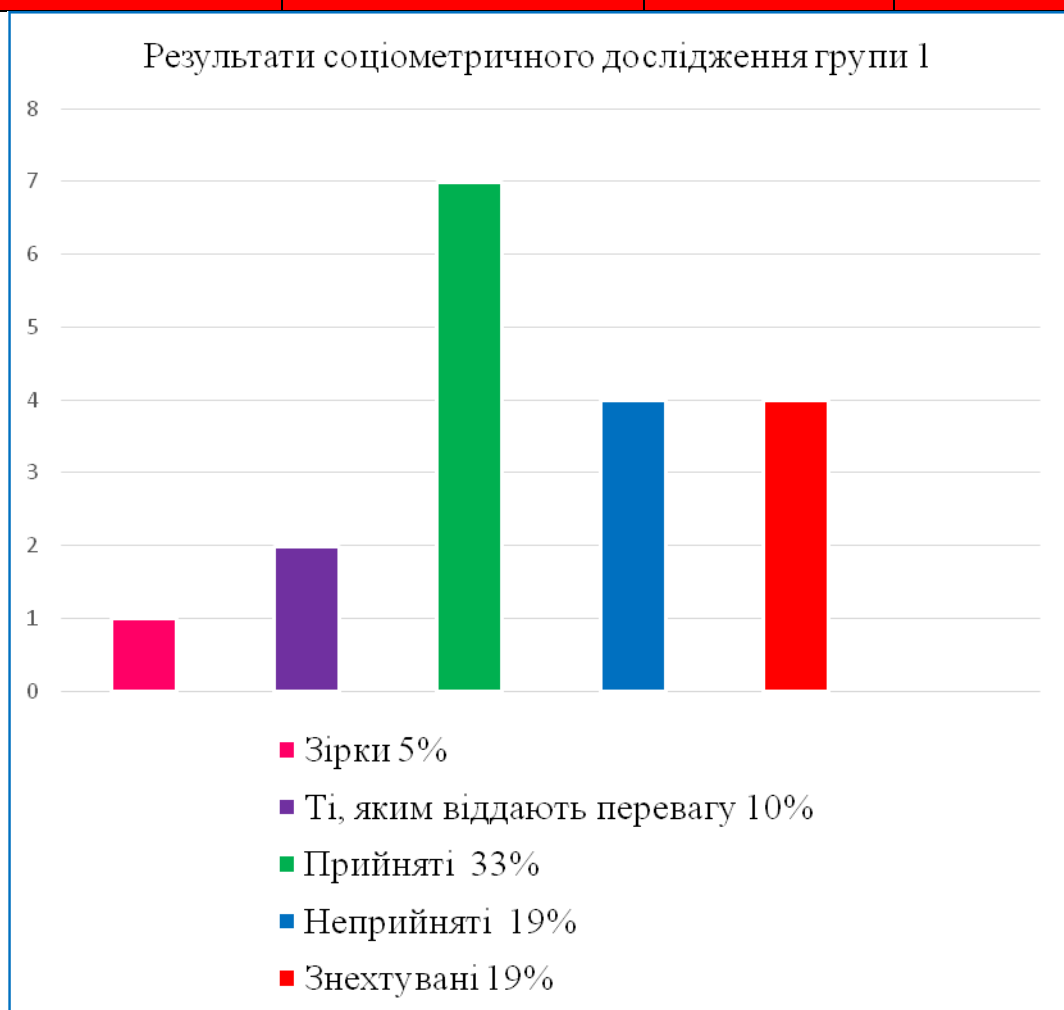

Рис. 2.1 Результати соціометричного дослідження групи 1

Результати дослідження схильності до віктимної поведінки за методикою О.О. Андроннікової відображені в таблиці 2.3.

За даними соціометричного дослідження та результатами дослідження схильності до віктимних проявів можна зробити висновок, що до груп ризику переважно потрапляють учні з групи «знехтувані» та по 1 учню з груп «неприйняті», «прийняті», «ті, яким віддають перевагу (дані за різними шкалами віктимної поведінки вище норми). З 8 учнів, що складає 38% від загального числа, які належать до перерахованих груп, 4 випробуваних (50% від загального числа учнів групи ризику) за різними шкалами віктимності мають показники вище норми, але за шкалою реалізованої віктимності лише 2 учня з 8 (25% від загального числа учнів відібраної так званої «групи ризику») виявляють ознаки реалізованої віктимності, які за даними дослідженнями належать до групи «ті, яким віддають перевагу» і «неприйняті». Важливо звернути увагу, що 3 учня з 4 з групи «неприйняті» не мають показників вище норми тому, що у родині, за результатами анкетування класних керівників, їм приділяють достатньо увагу та опікуються ними батьки та бабусі.

Таблиця 2. 3

Результати дослідження схильності до віктимної поведінки за методикою О.О. Андроннікової

№	Шкала дослідження схильності до віктимної поведінки							
Учні, яких досліджували	Соціальний статус	Шкала Соціальної бажаності відповідей	Шкала схильності до агресивної віктимної поведінки.	Шкала схильності до саморуйнівної поведінки	Шкала схильності до гіперсоціальної віктимної поведінки	Шкала схильності до безпорадної поведінки	Шкала схильності до некритичної віктимної поведінки.	Шкала реалізованої віктимності.
1	Прийняті	5	9	10	4	10	4	7
2	Зірки	3	9	7	7	9	7	7
3	Прийняті	3	16	9	5	11	7	9
4	Знехтувані	4	11	8	5	11	8	11
5	Знехтувані	5	13	8	9	7	9	9
6	Прийняті	4	15	9	8	5	7	5

Продовження таблиці 2.3								
7	Знехтувані	3	10	7	8	6	10	5
8	Прийняті	2	13	10	6	4	12	5
9	Прийняті	2	16	9	3	7	6	4
10		2	16	10	6	8	11	7
11	Неприйняті	3	13	10	4	4	8	6
12	Неприйняті	4	9	4	4	4	2	5
13	Знехтувані	5	14	11	8	13	14	11
14		7	13	5	8	9	9	7
15	Неприйняті	4	10	3	6	6	3	4
16	Ті, яким віддають перевагу	1	20	15	8	15	12	13
17	Ті, яким віддають перевагу	4	12	4	6	5	5	5
18	Прийняті	5	9	11	7	7	11	10
19	Прийняті	5	14	9	7	5	9	4
20		3	12	6	3	7	8	4
21	Неприйняті	3	8	10	11	11	9	16

нижче норми

вище норми

Таблиця 2.4

Результати схильності до проявів віктимної поведінки першої групи

Соціальний статус	Кількість учнів	Схильність до проявів віктимної поведінки		Реалізована віктимність
		Шкала	Кількість учнів	
Неприйняті	4	4. Шкала схильності до гіперсоціальної віктимної поведінки	1	1

Продовження таблиці 2.4				
Знехтувані	4	4. Шкала схильності до гіперсоціальної віктимної поведінки 5. Шкала схильності до безпорадної поведінки	4 1	
Ті, яким віддають перевагу	1	2. Шкала схильності до агресивної віктимної поведінки. 3. Шкала схильності до саморуйнівної поведінки 4. Шкала схильності до гіперсоціальної віктимної поведінки 5. Шкала схильності до безпорадної поведінки 6. Шкала схильності до некритичної віктимної поведінки.	1 1 1 1 1	1
Прийняті	1	4. Шкала схильності до гіперсоціальної віктимної поведінки	1	

Учні першої групи випробуваних виявляють переважно схильність до гіперсоціальної віктимної поведінки (33% від загального числа учнів першої групи) (таблиця 2.4.). Такі учні демонструють позитивну поведінку в ситуаціях конфлікту або постійно, або в результаті очікування оточення. Вони вважають

неприпустимим ухилення від втручання в конфлікт, навіть якщо це може коштувати їм здоров'я, таким чином можуть при певних умовах перетворюватися на жертв булінгу.

Таблиця 2. 5

Результати соціометричного дослідження другої групи представлені в таблиці

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	+	-	Σ
1								+			+						+	+					-		4	1	5
2											+														1	0	1
3				+	+		+																	-	3	1	4
4	+		+												+				+	-	+		-		5	2	7
5			+			+						+								-					3	1	4
6					+															-	+		-		2	2	4
7			+										+				+			-	+		+		5	1	6
8	+			-	-						+							+							3	2	5
9												+				+									2	0	2
10	+			+	-			+																	3	1	4
11		+					-	+				-				-		+				+		+	5	3	8
12				+					+		-				+							+			4	1	5
13	+			+	-		+	+										+							5	1	6
14					-										-	+									1	3	4
15				+	+							+		+		+					-				5	1	6
16					-				+					+											2	1	3
17				+				+		-	-	-									-				2	3	5
18	+				-			+									+				-	+		-	4	3	7
19				+																	-	+			2	2	4
20																									0	0	0
21	+		-	+	+							+									-		-		4	3	7
22																									0	0	0
23																									0	0	0
24																	+				-		+	-	2	2	4
+	6	1	3	8	4	1	2	6	2	0	3	4	1	2	2	3	4	4	1	0	6	2	1	1			
-	0	0	1	1	6	0	1	0	0	1	1	2	0	0	1	1	0	0	0	11	0	0	7	0			
Σ	6	1	4	9	10	1	3	6	2	1	4	6	1	2	3	4	4	4	1	11	6	2	8	1			

Обчислюємо середнє число отриманих виборів одним випробуваним (К) обчислюється за формулою:

$$K = \frac{\text{Загальне число зроблених виборів}}{\text{Загальне число випробуваних}}$$

$$K = 98:24=4,1$$

Результати соціометричного дослідження другої групи учнів показує, що в другій групі також існує чіткий розподіл на певні соціальні групи. В даній соціальній групі «зірки» та «ті, яким віддають перевагу» загалом складають 17% учнів в класі. Група учнів «прийняті» в даному класі складає 25% від загального числа випробуваних в другій групі, але не така чисельна, як в першій групі. А група «неприйнятих» в другому класі випробуваних, навпаки, переважає 33% порівняно з 19% в першій групі.

Загалом дані соціометричного дослідження свідчать про меншу згуртованість другої групи порівняно з першою. В даному класі «група ризику» дітей потенційної схильності до віктимної поведінки складає 46%, це група «неприйнятих» і «знехтуваних». Окремо необхідно помітити, що група «знехтуваних» нечисельна, чітко сформована та відділена від колективу.

В окрему групу для подальшого досліджування схильності до прояву різних видів віктимної поведінки було виділено 11 учнів з груп «неприйняті» і «знехтувані».

Таблиця 2.6

Результати дослідження можна виділити учнів відповідного соціального статусу в групі 2

Статус у групі	Учні	Кількість учнів	%
Зірки	4	1	4
Ті, яким віддають перевагу	1,8, 21	3	13
Прийняті	3,11,12,,16,17,18	6	25

Продовження таблиці 2.6			
Неприйняті	2,6,9,13,14,19,22,24	8	33
Знехтувані	10,20,23	3	13

Рис. 2.2. Результати соціометричного дослідження групи 2

Таблиця 2.7

Результати дослідження у другій групі учнів схильності до віктимної поведінки за методикою О.О. Андроннікової

№	Шкала дослідження схильності до віктимної поведінки							
Учні, яких досліджували	Соціальний статус	Шкала Соціальної бажаності відповідей	Шкала схильності до агресивної віктимної поведінки.	Шкала схильності до саморуйнівної поведінки	Шкала схильності до гіперсоціальної віктимної поведінки	Шкала схильності до безпорадної поведінки	Шкала схильності до некритичної віктимної поведінки.	Шкала реалізованої віктимності.
1	Ті, яким віддають перевагу	3	11	6	6	5	8	5
2	Неприйняті	5	6	9	8	7	9	7
3	Прийняті	3	10	9	6	9	8	9
4	Зірки	4	12	9	6	8	9	11
5		5	18	6	5	7	12	12
6	Неприйняті	4	15	10	6	12	14	8
7		4	18	12	7	9	12	10
8	Ті, яким віддають перевагу	2	13	10	7	5	6	5
9	Неприйняті	5	7	9	5	7	8	9
10	Знехтувані	2	18	12	6	5	11	9
11	Прийняті	2	12	7	4	11	13	8
12	Прийняті	4	9	4	4	4	2	5
13	Неприйняті	6	18	8	7	9	11	7
14	Неприйняті	7	12	5	7	9	9	7
15		4	10	3	6	6	3	4
16	Прийняті	3	11	11	8	15	12	13
17	Прийняті	5	12	4	6	5	5	5
18	Прийняті	4	8	11	7	7	11	10
19	Неприйняті	5	14	9	7	5	9	4
20	Знехтувані	2	18	9	6	12	9	7
21	Ті, яким віддають перевагу	3	8	10	6	11	9	11
22	Неприйняті	6	8	13	6	11	8	9
23	Знехтувані	4	18	14	7	13	12	10
24	Неприйняті							

нижче норми

вище норми

За даними соціометричного дослідження і результатами дослідження можна зробити висновок, що до груп ризику переважно потрапляють учні з групи «знехтувані» і «неприйняті» 1 учень з групи «прийняті», 2 учні з невизначеним статусом (дані за різними шкалами віктимної поведінки вище норми). З 9 учнів, що складає 38% від загального числа випробуваних, немає учнів, які виявляють ознаки реалізованої віктимності

В другій групі випробуваних учнів серед потенційно віктимних дітей виявляють переважно схильність до агресивної віктимної поведінки (25% від загального числа учнів другої групи) (таблиця 2.8). Для них характерне навмисне створення або провокація конфліктної ситуації, поведінка таких учнів може бути реалізацією типової для них спрямованості особистості, у рамках якої агресивність проявляється по відношенню до певних осіб і в певних ситуаціях (вибірково), але може бути і "розмитою", неперсоніфікованою, спостерігається схильність до порушення правил і етичних цінностей.

Таблиця 2. 8

Результати схильності до проявів віктимної поведінки першої групи

Соціальний статус	Кількість учнів	Схильність до проявів віктимної поведінки		Реалізована віктимність
		Шкала	Кількість учнів	
Неприйняті	3	2. Шкала схильності до агресивної віктимної поведінки. 6. Шкала схильності до некритичної віктимної поведінки.	2 1	0
Знехтувані	3	2. Шкала схильності до агресивної віктимної поведінки. 3. Шкала схильності до саморуйнівної поведінки 5. Шкала схильності до безпорадної поведінки	2 1 1	0
Інші	2	2. Шкала схильності до агресивної віктимної поведінки. 3. Шкала схильності до саморуйнівної поведінки	2 1	0
Прийняті	1	6. Шкала схильності до некритичної віктимної поведінки.	1	0

Таблиця 2.9.

Результати соціометричного дослідження третьої групи учнів

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	+	-	Σ
1																								0	0	0
2			+			+					-					-			-		+			3	3	6
3		+								-						-			-		+			2	3	5
4		+	+		+		-	+				-				-	+							5	2	7
5																								0	0	0
6								+	+			+	+											4	0	4
7		+	-			+			+		+			+		-							-	5	2	7
8			+	+			-				-				+				+					4	2	6
9																								0	0	0
10						+	-		+			-						+						3	2	5
11		-		+				-	+	+				+		-		+			+			6	3	9
12	+	+							+				+	+	+									6	0	6
13																								0	0	0
14		-		+				-			+	+				-				+	+			5	3	8
15		+				+		+					+				+		+					6	0	6
16																								0	0	0
17							-				-	+												1	2	3
18							+		+		+			+										4	0	4
19								+						+	+									3	0	3
20																								0	0	0
21																								0	0	0
22							-																	0	1	1
23																								0	0	0
+	1	5	3	3	1	4	1	4	6	1	3	3	3	5	3	0	2	2	2	1	4	0	0			
-	0	2	1	0	0	0	5	2	0	1	3	1	0	0	0	6	0	0	2	0	0	0	0			
	1	7	4	3	1	4	6	6	6	2	6	4	3	5	3	6	2	2	4	1	4	0	0			

Обчислюємо середнє число отриманих виборів одним випробуваним (К) обчислюється за формулою:

$$K = 80:23 = 3,47$$

Таблиця 2.10

Результати учнів відповідного соціального статусу в класі у 2 групі

Статус у групі	Учні	Кількість учнів	%
Зірки	–	0	0
Ті, яким віддають перевагу	9	1	4
Прийняті	1,2,3,4,6,12,13,14,15,21	10	44
Неприйняті	5,10,17,18,20,22,23	7	30
Знехтувані	7,16	2	9

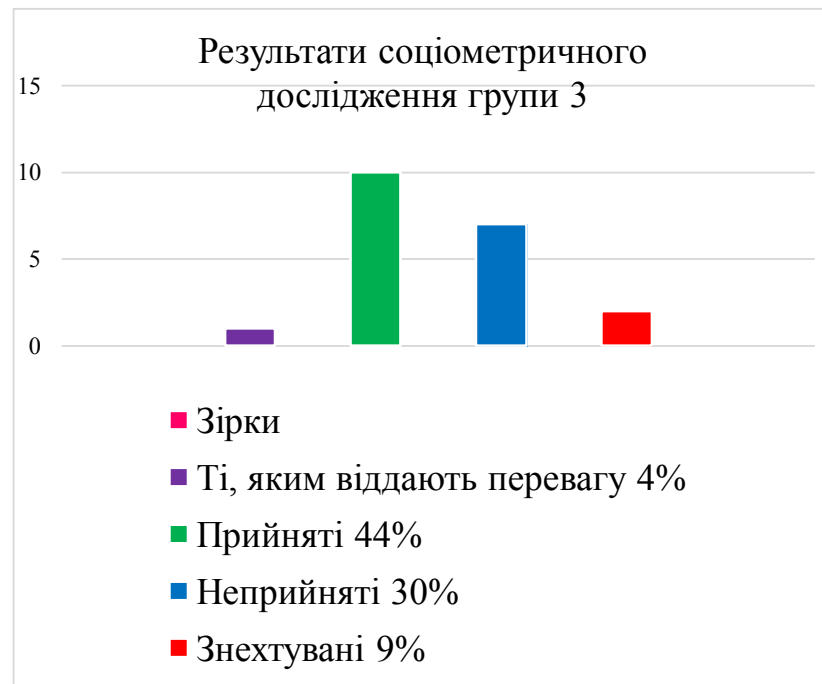

Рис. 2.3. Результати соціометричного дослідження групи 3

Результати соціометричного дослідження третьої групи учнів показує, що в класі немає чітко сформованої групи лідерів та згуртованості. В даній групі учнів чітко виражена група «прийнятих», які складають 44 %, цим учням віддають перевагу на рівні середнього числа отриманих виборів на кожного випробуваного, і практично не здійснюють учні колективу негативних емоційних виборів щодо цих них (таблиця 2.11).

Таблиця 2.11

Результати дослідження у третьої групи учнів схильності до віктимної поведінки за методикою О.О. Андронікової

№	Шкала дослідження віктимної							
	Учні, яких досліджували	Соціальний статус	Шкала Соціальної бажаності	Шкала схильності до агресивної	Шкала схильності до саморуйнівної поведінки	Шкала схильності до гіперсоціальної віктимної поведінки	Шкала схильності до безпорадної поведінки	Шкала схильності до некримінальної віктимної поведінки
1	Прийняті	4	11	11	8	9	11	6
2	Прийняті	в	і	д	м	о	в	а
3	Прийняті	в	і	д	м	о	в	а
4	Прийняті	1	8	11	4	7	6	6
5	Неприйняті	5	15	10	4	5	6	6
6	Прийняті	6	10	9	7	7	8	8
7	Знехтувані	2	10	13	2	12	15	9
8		2	17	19	6	9	14	16
9	Ті, яким віддають перевагу	4	5	7	4	1	5	1
10	Неприйняті	4	5	7	7	8	9	2
11		4	18	12	1	8	12	5
12	Прийняті	2	9	14	5	4	14	4
13	Прийняті	1	13	13	3	5	10	5
14	Прийняті	5	19	6	3	9	9	5
15	Прийняті	4	9	9	8	5	7	5
16	Знехтувані	5	4	11	7	4	7	7
17	Неприйняті	3	13	10	6	11	10	10
18	Неприйняті	3	9	12	6	4	9	6
19		3	9	15	4	4	12	10
20	Неприйняті	2	12	14	3	12	12	11
21	Прийняті	7	22	13	7	6	11	5
22	Неприйняті	2	17	10	4	6	9	6
23	Неприйняті	2	17	11	6	8	13	8

До групи ризику потрапляють учні різного соціального статусу в даній групі, тому що саме в цьому класі значна частина дітей (57% від загальної кількості випробува

них в третій групі) виявляють потенційну схильність до віктимної поведінки (значення вище норми за різними шкалами дослідження). Лише 1 учень має показники вище норми за шкалою реалізованої віктимності.

Третя група учнів має самі високі показники за шкалою схильності до агресивної віктимності 7 учнів, що складає 30% від загальної кількості випробуваних в даному класі, і за шкалою схильності до саморуйнівної поведінки 11 учнів, що складає 48% від загальної кількості випробуваних в даному класі (таблиця 2. 12)

Таблиця 2.12

Результати учнів відповідного соціального статусу в класі у 3 групі

		Шкала	Кількість учнів	
Неприйняті	3	2. Шкала схильності до агресивної віктимної поведінки. 3. Шкала схильності до саморуйнівної поведінки 6. Шкала схильності до некритичної віктимної поведінки.	2 2 1	0
Знехтувані	3	3. Шкала схильності до саморуйнівної поведінки 6. Шкала схильності до некритичної віктимної поведінки.	1 1	0
Інші	2	2. Шкала схильності до агресивної віктимної поведінки. 3. Шкала схильності до саморуйнівної поведінки 6. Шкала схильності до некритичної віктимної поведінки.	2 3 1	1
Прийняті	1	2. Шкала схильності до агресивної віктимної поведінки. 3. Шкала схильності до саморуйнівної поведінки 4. Шкала схильності до гіперсоціальної віктимної поведінки 6. Шкала схильності до некритичної віктимної поведінки.	3 4 1 1	0

За даними таблиці 2. 13 можна зробити висновки, що підлітки з усіх груп виявляють найбільшу схильність до агресивної віктимної поведінки (17%) та до саморуйнівної поведінки(21%). Схильність до агресивної віктимної поведінки зумовлює спонтанність, високу образливість, здатність провокувати конфлікти і підвищена агресивність. Вище за норму показники за шкалою схильності до саморуйнівної поведінки свідчить про підвищену тривожність і незадоволену потребу у безпеці, що може проявлятися як наявність провокувальної поведінки і високий ризик неусвідомленого спричинення собі шкоди. Але за результатами дослідження схильності до віктимної поведінки за Андронікової учнів з реалізованою віктимною поведінкою лише 4% від загального числа випробуваних в усіх класах, що може свідчити про наявність деяких захисних механізмів, вироблених в реалізованих кризових ситуаціях, тим самим ці підлітки внутрішньо вже схильні до сильної внутрішньої напруги, і схильні до ролі жертви.

Таблиця 2.13

Результати типів віктимної поведінки

Тип віктимної поведінки	Кількість учнів	% від загального числа випробуваних
Схильність до агресивної віктимної поведінки.	12	17
Схильність до саморуйнівної поведінки	15	21
Схильність до гіперсоціальної віктимної поведінки	8	11
Схильність до безпорадної поведінки	3	4
Схильність до некритичної віктимної поведінки	7	10
Реалізована віктимність	3	4

Рис. 2.4. Схильність підлітків до різних форм віктимної поведінки

За результатами анкетування класних керівників звернемо особливу увагу на групу ризику учнів з потенційною віктимністю в кожному класі, яка була виділена за даними соціометричного дослідження та дослідження схильності до потенційної віктимності за різними шкалами поведінки.

Таблиця 2.14

Результати даних анкетування класного керівника першої групи

Учень	Ситуація у родині	Особливі обставини	Новачок у класі	Індивідуальні особливості	Випадки булінгу
4	Неповна родина, виховує мама	Батько помер, родина переїхала з Росії	+	Закритий, схильний до аутичних проявів	Постійно виступає жертвою фізичного булінгу, себе не захищає

Продовження таблиці 2.14					
5	Повна родина	Батько практично не проживає в Україні	-	Агресивний, використовує нецензурну лексику	Постійні, особливо випадки фізичного булінгу, але сам виявляє ознаки агресора
7	Неповна родина	Переселенці	+	Агресивно себе поводить, хоча прив'язаний до рідних	В випадках булінгу виступає агресором
11	Неповна родина	Мама з обмеженими можливостям, виховує бабуся	-	Закритий, немає друзів.	В булінгу участь не приймає, але в класі його не помічають
12	Неповна родина	Мама дуже опікується. Не розвиває самостійність	+	Спілкується з обмеженим колом дітей	В булінгу участь не приймає, але в класі його не помічають
13	Неповна родина	Мама закінчила інтернат	-	Погано розвинена пам'ять, для свого віку інфантильний	Жертва вербального булінгу, в класі над ним насміхаються
14	Повна родина	Вітчизна	+	Закрита	В булінгу участь не приймає, але в класі її не помічають
15	Повна родина	Відмінниця в класі	+	Привітна, але спілкується з обмеженим колом дітей	В булінгу участь не приймає
16	Повна родина	Татусь виховує авторитарно.	-	Виявляє тривожність, ознаки бунту проти шкільного укладу	Іноді приймає участь у вербальному булінгу як агресор
21	Повна родина	Багатодітна родина	-	Дуже закрита, спілкується за необхідністю	В булінгу участь не приймає, але в класі її не помічають

Таблиця 2.15

Результати даних анкетування класного керівника другої групи

Учень	Ситуація у родині	Особливі обставини	Новачок у класі	Індивідуальні особливості	Випадки булінгу
5	Неповна родина, виховує мама	Виховує матуся, не опікується хлопцем		Агресивний, часто прогулює уроки	У випадках булінгу проявляє себе як агресор
6	Повна родина	Мати опікується хлопцем	-	Знаходиться під впливом думки інших дітей.	Часто виконує роль помічника агресора
7	Неповна родина			Виявляє агресію, на уроках не контролює свою поведінку	Жертва вербального булінгу, в класі над нею насміхаються
10	Повна родина		+	Гіперактивна дитина	В випадках булінгу участь не приймає
11	Повна родина		+	Дівчина не знаходить спільної мови з хлопцями у класі.	Жертва фізичного булінгу
13	Повна родина		-	Дуже закрита, спілкується за необхідністю	В булінгу участь не приймає, але в класі її не помічають
20	Неповна родина	Виховує батько	-	Розумний, але досить агресивний. Демонстративний тип поведінки	Жертва фізичного і вербального булінгу
22	Неповна родина	Мати померла	+	Дуже закрита, спілкується за необхідністю	В булінгу участь не приймає

Продовження таблиці 2.15					
23	Неповна багатодітна р одина	Родина малозабезпечена, виховання авторитарне	-	Виявляє тривожність, ознаки бунту проти шкільного укладу	Жертва вербального булінгу

За результатами анкетування класних керівників, можна зробити висновки, що переважно жертвами булінгу є діти з неповних родин 19% від загальної кількості випробуваних і 36% від випробуваних з групи ризику. Також фактори, які зумовлюють схильності до формування віктимного потенціалу: виховання в багатодітних родин, в родин, де дитину виховує вітчизняним, родини-переселенці, новачки в класі, учні, які мають високі досягнення з навчання, родини, де помер хтось з батьків дитини.

Для подальшого дослідження в групу учнів, які в булінгу проявляють себе як жертви шкільного булінгу виділяємо учнів 13 учнів 1.4, 1.5, 1.13, 2.7, 2.7, 2.11, 2.20, 2.23, 3.7, 3.8, 3.11, 3.16, 3.19, 3.21. Саме ці учні за результатами дослідження входили в групу ризику і постійно в процесі шкільного булінгу стають жертвами фізичного чи вербального булінгу.

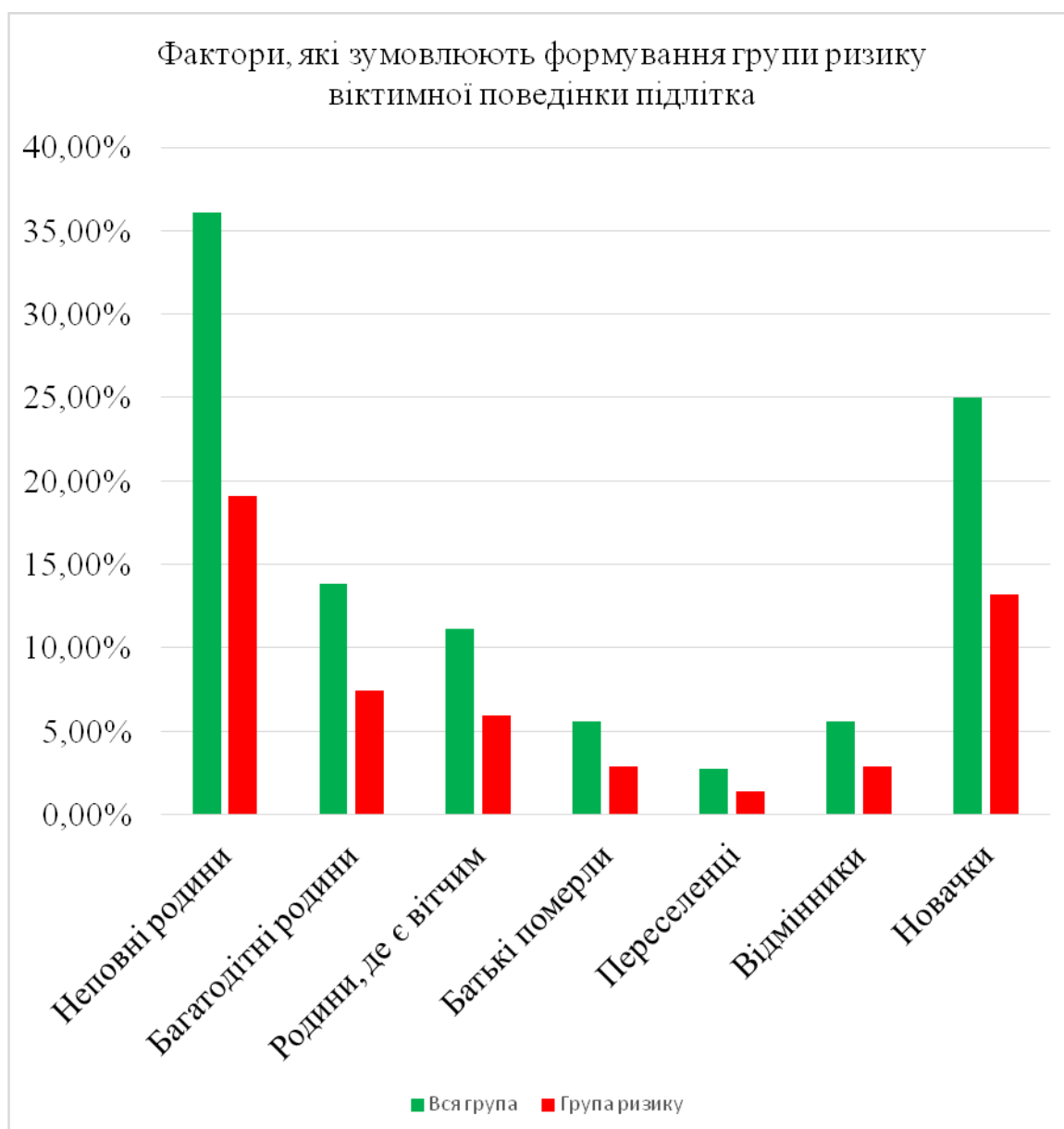

Рис. 2.4. Фактори які зумовлюють формування групи ризику віктимної поведінки підлітка

2.3 Особистісні характеристики підлітків як чиннику віктимогенної поведінки та боулінгу

За результатами соціометричного дослідження і дослідження схильності до віктимної поведінки після анкетування класних керівників з 36 учнів групи

ризика, які виявляють потенційну віктимність, ми виділили групу з 13 учнів – жертв вербального і фізичного булінгу на даний час.

Проаналізуємо, який соціальний статус переважає безпосередньо в учнів, які виступають об'єктами цькування та переслідувань серед підлітків 11-13 років. 7 з 13 (54%) учнів належать до групи «знехтуваних», що свідчить про не сформованість комунікативних навичок і соціальну незрілість в таких підлітків.

Представимо результати дослідження комунікативних і організаторських схильностей в експериментальній групі підлітків-жертв булінгу (таблиця 2.16 і таблиця 2.17).

Таблиця 2.16

Результати дослідження комунікативних схильностей в експериментальній групі підлітків-жертв булінгу

К Оцінний коефіцієнт	Q оцінка	Рівень комунікативних схильностей	Кількість учнів	% від загальної кількості випробуваних в експериментальній групі
0,00–0,45	1	низький	6	46
0,46–0,55	2	нижче середнього	4	31
0,56–0,65	3	середній	3	22
0,66–0,75	4	високий	0	0
0,76–1,00	5	дуже високий	0	0

Більшість підлітків даної групи (10 з 13) мають показники рівня комунікативних схильностей низькі або нижче середнього. Можна зробити висновок, що підлітки обираються жертвами не випадково, в них не сформовані комунікативні навички, дитина не може протистояти випадкам

вербального булінгу та підтримати свій соціальний статус. За спостереженнями психолога та класних керівників вони не прагнуть спілкування, почуваються невпевнено в колективі, переживають труднощі в налагодженні контактів із однолітками, під час виступів розгублюються, не відстоюють свою думку або відстоюють в не екологічній формі, важко переживають образи.

РІВЕНЬ КОМУНІКАТИВНИХ СХИЛЬНОСТЕЙ УЧНІВ-ЖЕРТВ БУЛІНГУ

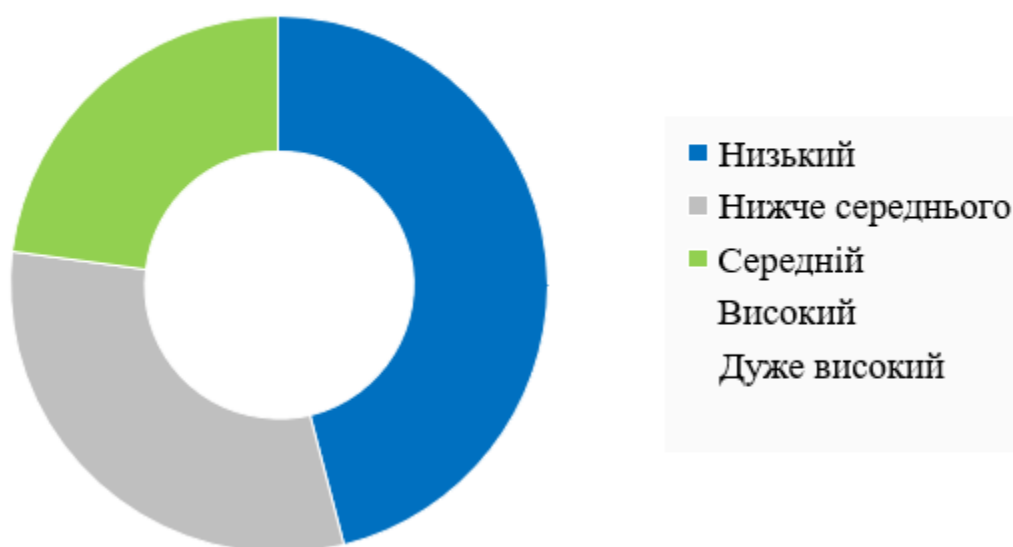

Рис. 2.5. Рівень комунікативних схильностей учнів-жертв булінгу

Таблиця 2.17

Результати дослідження організаторських схильностей в експериментальній групі підлітків-жертв булінгу

К Оцінний коефіцієнт	Q оцінка	Рівень організаторських схильностей	Кількість учнів	% від загальної кількості випробуваних в експериментальній групі
0,00–0,45	1	низький	9	69
0,46–0,55	2	нижче середнього	1	8

Продовження таблиці 2.17				
0,56–0,65	3	середній	2	15
0,66–0,75	4	високий	1	8
0,76–1,00	5	дуже високий	0	0

Якщо проаналізувати організаторські схильності учнів-жертв шкільного булінгу, то значне число дітей виявляють дуже низькі здібності до самоорганізації. Прояви ініціативи в суспільній діяльності дуже незначні, вони прагнуть не приймати самостійних рішень, не можуть планувати свою діяльність, не шукають виходу із складних ситуацій. В 9 з 13 (69%) учнів показники на низькому рівні.

РІВЕНЬ ОРГАНІЗАТОРСЬКИХ СХИЛЬНОСТЕЙ УЧНІВ-ЖЕРТВ БУЛІНГУ

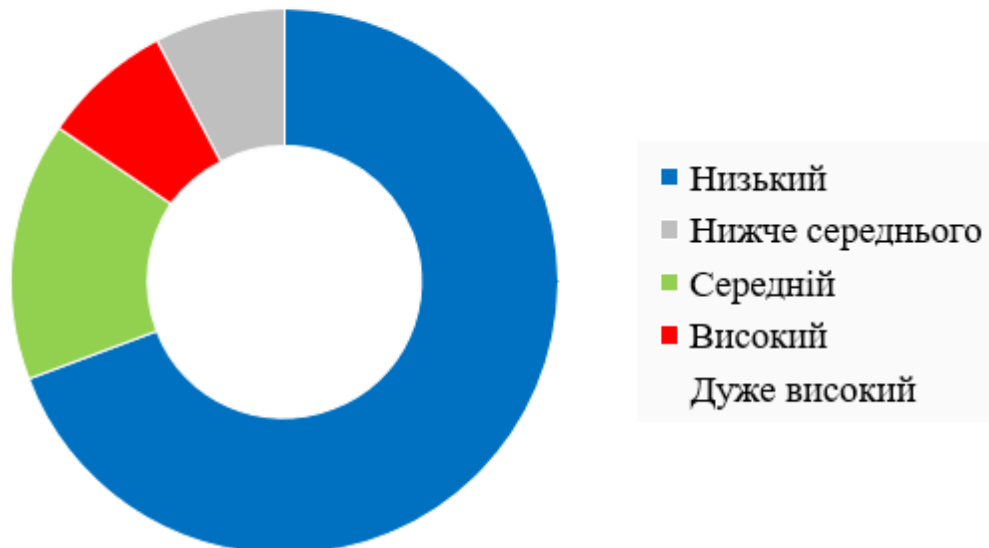

Рис. 2.6. Рівень організаційних схильностей учнів-жертв булінгу

Більшість учнів експериментальної групи (69%) виявляють екстернальний локус суб'єктного контролю. Підлітки вважають, що невдачі є результатом випадкового збігу обставин або негативного впливу інших людей. Вони потребують схвалення і підтримки від оточуючих, але не виявляють вдячності і співчуття. Для таких учнів властива зовні спрямована захисна поведінка, в якості атрибуції ситуації вони вважають за краще мати шанс на успіх. У загальному плані це вказує на те, що будь-яка ситуація для них бажана як зовні стимульована, причому у випадках успіху відбувається демонстрація здібностей, а у випадку невдачі відповідальність за ситуацію перекладається на інших. Екстернали емоційно нестійкі, схильні до неформального спілкування і поведінки, нетовариські, у них поганий самоконтроль і висока напруженість. Підліток не відчуває себе здатним як-небудь впливати на своє життя, контролювати розвиток подій, він знімає з себе всяку відповідальність за те, що відбувається з ним. Учні-екстернали за рівнем успішності початкових досягнень мають набагато гірші показники, ніж учні-інтернали. Серед учнів з екстернальним локусом контролю переважають підлітки, яких в класі визивають негативну емоційну реакцію («знехтувані»)

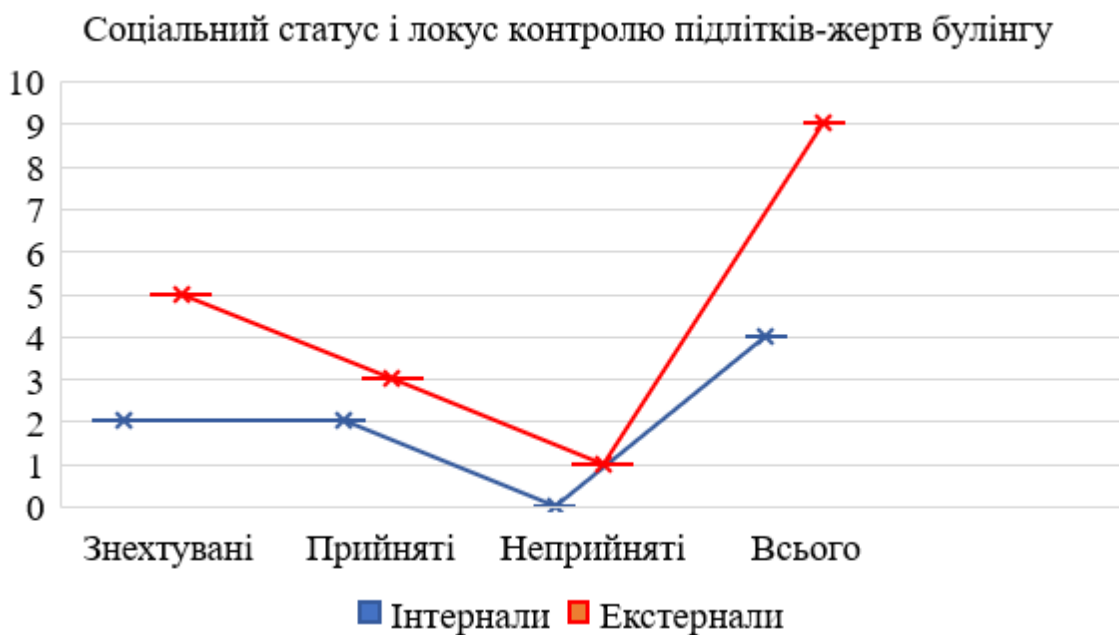

Рис. 2.7 Соціальний статус і локус контролю підлітків-жертв булінгу

Соціальна значущість відповідей підлітків жертв булінгу

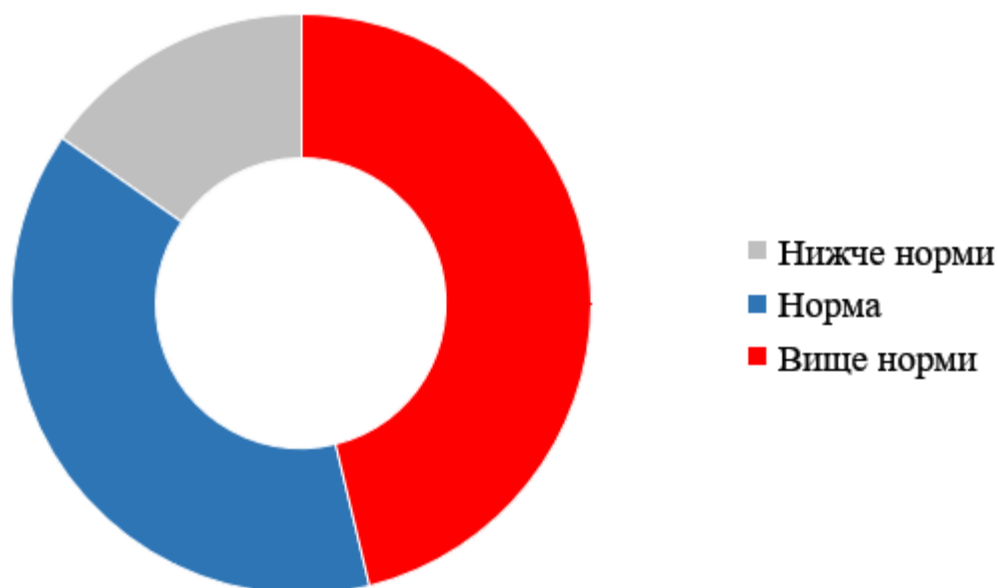

Рис. 2.8. Соціальна значущість відповідей підлітків жертв булінгу

15% підлітків з групи випробуваних виявляють низьку соціальну значущість відповідей під час тестування. В них підвищена відкритість і відвертість в розкритті своїх проблем, відсутність свідомого наміру прикрасити свій характер, але це незначна частина учнів. Більшість учнів з групи жертв булінгу (46 %) характеризуються підвищеною соціальною значущістю відповідей. Цей факт свідчить про установку до соціальної поведінки, схвальний соціальний імідж, що відповідає очікуванням дорослих (у більш молодшому віці) і неготовність до опору. Можна сказати, що вони дещо застрягли у стереотипі поведінки слухняного молодшого школяра. Для таких учнів важлива думка оточуючих, вони перебільшують позитивні якості, не дають небажаних відповідей. Дані результати свідчать про те, що реальні показники схильності до віктимної поведінки можуть бути навіть вище за отримані. Можна прогнозувати, що реальних випадків реалізованої віктимності в даній групі більше.

Узагальнивши і проаналізувавши дані за методикою дослідження самооцінки Дембо- Рубінштейна, ми отримали наступні результати:

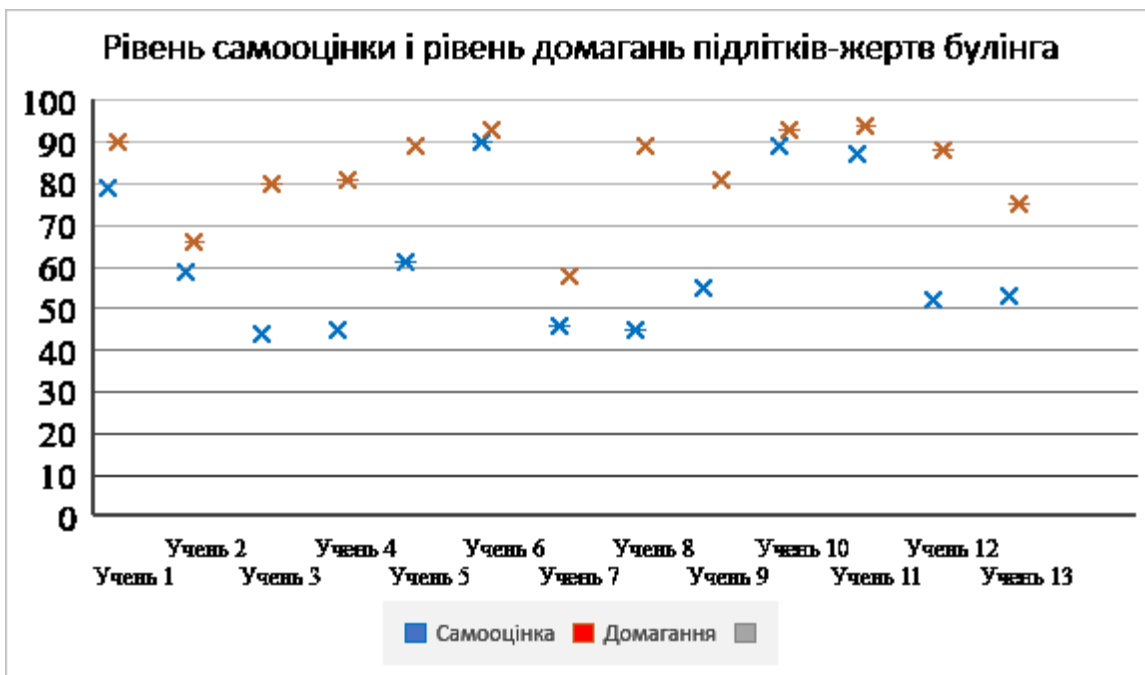

Рис. 2.9. Рівень самооцінки і рівень домагань підлітків жертв булінгу

Результати дослідження доводять, що більшість учнів 54% мають занижену самооцінку, але частина підлітків 23% схильні до завищеної самооцінки

Кількість балів від 75 до 100 і вище свідчить про завищену самооцінку і вказує на певні відхилення у формуванні особистості. Завищена самооцінка в таких підлітків свідчить про особову незрілість, невміння правильно оцінити результати своєї діяльності, порівнювати себе з іншими; така самооцінка може вказувати на істотні викривлення у формуванні особистості - "закритості для досвіду", нечутливості до своїх помилок, невдачам, зауваженням і оцінкам оточуючих. Кількість балів нижче 60 вказує на занижену самооцінку (недооцінку себе) і негармонійний розвиток особистості. Низька самооцінка дозволяє підлітку декларувати самому собі відсутність здатності себе захищати і дозвіл не докладати для цього зусилля.

Якщо проаналізувати рівень домагань, то результати протилежні від результатів аналізу самооцінки. Значна частина підлітків з групи випробуваних 39% проявляють рівень домагань вище норми (оптимальний результат 60-89),

що свідчить про некритичне ставлення до власних можливостей і незрілість особистості. Низький рівень домагань учні групи не виявляють.

Підчас дослідження, в групі 3 спостерігалось сильне збудження, демонстративні висловлювання, відмова від виконання визначення самооцінки за шкалами авторитет і упевненість в собі, дуже швидке заповнення даних. Такі прояви свідчать про підвищену тривожність, яка пояснюється бажанням оцінити себе і страхом своєї неспроможності. Саме в цьому класі чисельна група дітей-жертв вербального булінгу.

Загальні результати дослідження підлітків-жертв булінгу

Рис. 2.10 Психологічні особисті риси підлітків жертв булінгу

Висновки за результатами досліджень підлітків жертв булінгу:

1. За результатами дослідження можна стверджувати, що підлітки виявляють найбільшу схильність до агресивної (17%) та до саморуйнівної віктимної поведінки (21%). Схильність до агресивної віктимної поведінки зумовлює здатність провокувати конфлікти і підвищену агресивність, а схильні до саморуйнівної поведінки свідчить про підвищену тривожність і незадоволену потребу у безпеці, що може проявлятися як наявність

провокувальної поведінки і високий ризик неусвідомленого спричинення собі шкоди. Але учнів з реалізованою віктимною поведінкою лише 4% від загального числа випробуваних в усіх класах, що може свідчити про наявність деяких захисних механізмів, вироблених в реалізованих кризових ситуаціях, тим самим ці підлітки внутрішньо вже схильні до сильної внутрішньої напруги, і схильні до ролі жертви.

2. За результатами анкетування класних керівників, можна зробити висновки, що переважно жертвами булінгу є діти з неповних родин 19% від загальної кількості випробуваних і 36% від випробуваних з групи ризику. Фактори, які зумовлюють схильності до формування віктимного потенціалу: виховання в багатодітних родин, в родин, де дитину виховує вітчим, родини-переселенці, новачки в класі, учні, які мають високі досягнення з навчання, родини, де помер хтось з батьків дитини.

3. Більшість учнів виявляють низький рівень комунікативних і організаційних навичок, що заважає підлітку будувати взаємовідносини з однолітками в колективі, відстоювати свій соціальний статус, захищати себе вербально у випадках агресії щодо нього. Можна зробити висновок, що підлітки обираються жертвами не випадково. За спостереженнями психолога та класних керівників вони не прагнуть спілкування, почуваються невпевнено в колективі, переживають труднощі в налагодженні контактів із однолітками, під час виступів розгублюються, не відстоюють свою думку або відстоюють в не екологічній формі, важко переживають образи. Прояви ініціативи в суспільній діяльності дуже незначні, вони прагнуть не приймати самостійних рішень, не можуть планувати свою діяльність, не шукають виходу із складних ситуацій.

4. Більшість учнів експериментальної групи виявляють екстернальний локус суб'єктного контролю. Підлітки вважають, що невдачі є результатом випадкового збігу обставин або негативного впливу інших людей. Вони потребують схвалення і підтримки від оточуючих, але не виявляють вдячності і співчуття. Для такої учнів властива зовні спрямована захисна поведінка, в якості

атрибуції ситуації вони вважають за краще мати шанс на успіх. У загальному плані це вказує на те, що будь-яка ситуація для них бажана як зовні стимульована, причому у випадках успіху відбувається демонстрація здібностей, а у випадку невдачі відповідальність за ситуацію перекладається на інших.

5. Підлітки-жертви булінгу характеризуються підвищеною соціальною значущістю відповідей, що свідчить про застиглий стереотип поведінки слухняного молодшого школяра. Дані результати доводять про те, що реальні показники схильності до віктимної поведінки можуть бути навіть вище за отримані. Можна прогнозувати, що реальних випадків реалізованої віктимності в даній групі більше.

6. У підлітків-жертв булінгу не сформована, дисгармонійна «Я-концепція», відсутнє почуття відповідальності, що свідчить про несформованість соціальної зрілості особистості.

ВИСНОВКИ

Розбудова системи освіти відбувається у складних соціокультурних умовах та в ситуації загострення негативних явищ в учнівському середовищі. Зокрема, майже в кожному учнівському середовищі існує проблема булінгу.

Булінг (*bullying*, від англ. *bully* — хуліган, забіяка, цькування) — це діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

Теоретичний аналіз проблеми дає розуміння булінга як регулярного, тривалого, навмисного та цілеспрямованого фізичного або психологічного насильства серед дітей, характерними рисами якого є систематичність та нерівність сил між агресором (буллером) та його жертвою. Варто зазначити, що ситуація третирування не обмежується лише ролями «агресора» і «жертви», вона «втягує» інших дітей, роблячи їх активними або пасивними учасниками цих відносин. Негативними наслідками цього явища можуть бути порушення безпечної діяльності школи, зростання рівня дитячої злочинності та рівня агресії у суспільстві. З огляду на вищезазначене, проблема булінгу потребує уважного ставлення дослідників, поглиблення знань педагогів, психологів із зазначеної проблеми та розробки ефективних шляхів дослідження учасників цього соціально-психологічного явища, що визначає перспективу подальших досліджень, адже йдеться про майбутнє суспільства.

Експериментальне дослідження підтвердило припущення, що у кожному класі (групі) підлітків існує група ризику учнів, які виявляють комплекс особистісних якостей, що становлять потенційні психологічні передумови (детермінанти) віктимної поведінки і можуть розглядатись як психологічний

чинник булінгу серед підлітків. Так, виявлено що переважно жертвами булінгу є діти з неповних родин 19% від загальної кількості випробуваних і 36% від випробуваних з групи ризику. За правилами групової динаміки, учні з групи ризику можуть з часом стати жертвою булінгу.

Таким чином соціально-психологічними детермінантами групи ризику (потенційних жертв булінгу) ми виявили 1) виховання в багатодітних родинах; 2) в родинах, де дитину виховує вітчим; 3) родини-переселенці; 4) новачки в класі; 5) учні, які мають високі досягнення з навчання; 6) родини, де помер хтось з батьків дитини.

За типом віктимогенної поведінки, що є головним чинником формування позиції жертви і реалізації булінгу, ми виявили що підлітки виявляють найбільшу схильність до агресивної (17%) та до саморуйнівної віктимної поведінки (21%). Схильність до агресивної віктимної поведінки зумовлює здатність провокувати конфлікти і підвищену агресивність, а схильні до саморуйнівної поведінки свідчить про підвищену тривожність і незадоволену потребу у безпеці, що може проявлятися як наявність провокувальної поведінки і високий ризик неусвідомленого спричинення собі шкоди. Але учнів з реалізованою віктимною поведінкою лише 4% від загального числа випробуваних в усіх класах, що може свідчити про наявність деяких захисних механізмів, вироблених в реалізованих кризових ситуаціях, тим самим ці підлітки внутрішньо вже схильні до сильної внутрішньої напруги, і схильні до ролі жертви.

Група ризику учнів, які виявляють схильність до різних типів віктимної поведінки, складає групу потенційних жертв булінгу. У представленому дослідженні експериментально виявлено особистісні характеристики, що є складовими віктимологічного потенціалу особистості жертви булінг, а саме –

1) низький рівень комунікативних і організаційних навичок, що заважає підлітку будувати взаємовідносини з однолітками в колективі, відстоювати свій соціальний статус, захищати себе вербально у випадках агресії щодо нього;

2) підвищена або знижена самооцінка;

3) екстернальний локус контролю при якому потребують схвалення і підтримки від оточуючих, але не виявляють вдячності і співчуття. Для таких учнів властива зовні спрямована захисна поведінка, в якості атрибуції ситуації вони вважають за краще мати шанс на успіх. У загальному плані це вказує на те, що будь-яка ситуація для них бажана як зовні стимульована, причому у випадках успіху відбувається демонстрація здібностей, а у випадку невдачі відповідальність за ситуацію перекладається на інших;

4) високий або низький рівень соціальної значущості особистої думки;

5) підвищена соціальна значущість відповідей і просоціальна позиція, що свідчить про застиглий стереотип поведінки слухняного молодшого школяра, коли надається перевага зовні спрямованій захисній поведінці;

6) наявність внутрішньо особистісної конфліктогенної напруги через протиріччя високого рівня домагань і низьку самооцінку при несформованих комунікативних навичках і низькій комунікативній компетентності;

7) невпевненість у ситуаціях спілкування, труднощі в налагодженні контактів із однолітками, невміння сформулювати свою позицію, та відстоювати свою думку, емоційна сензитивність;

8) невміння приймати самостійних рішень, планувати свою діяльність, шукати вихід із складних ситуацій, несамостійність і не ініціативність, коли будь-яка ситуація для них бажана як зовні стимульована, причому у випадках успіху відбувається демонстрація здібностей, а у випадку невдачі відповідальність за ситуацію перекладається на інших.

9) виховання в неповних, багатодітних родин, смерть батьків, переселення, авторитарний стиль виховання у сім'ї.

Все це загалом свідчить про не сформованість вольових, соціальних і комунікативних якостей особистості, дисгармонійну «Я-концепцію», неузгоджений, негармонійний характер її структури, низький рівень її сформованості, що загалом вказує на проблемний, утруднений характер особистісного розвитку даної групи підлітків.

Дані психологічні детермінанти є особистісними чинниками віктимогенного потенціалу потенційної жертви булінгу і сприяють втіленню ролевої віктимної поведінки і за певних умов провокують булінг.

Тому підлітки з означеними характеристиками потребують систематичного соціально-психологічного супроводу, мають включатися до групи ризику і корекційної роботи, спрямованої на гармонізацію особистісної структури, формування комунікативних навичок, формування інтернального локусу контролю, почуття відповідальності за своє життя, особистісної стійкості, здатності опиратися, долати загрозу насильства та загалом, на гармонізацію особистісної структури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андронникова, О.О. Психологические факторы возникновения виктимного поведения подростков. Новосибирск, 2005. 20 с.
2. Аршад С., Хусейн, Холокомб В.Р. Руководство по лечению психологической травмы у детей и подростков. М., 1998.
3. Бандура Л. Уолтерс Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. Москва: Апрель Пресс, 2000. 512-515 с.
4. Бердышев И. Медико-психологические последствия жестокого обращения в детской среде. Вопросы диагностики и профилактики. Практическое пособие для врачей и социальных работников. И.С. Бердышева, М.Г. Нечаева: СПб, 2005. 45-47 с.
5. Берковиц Л. Агрессия. Причины, последствия, контроль. «Олма-Пресс», 2001. 30-32 с.
6. Васильев Н.Н. Тренинг преодоления конфликтов. СПб., 2003.
7. Гишинский Я., Афанасьев В. Социология девиантного (отклоняющегося) поведения. Учебное пособие. СПб., 1993.
8. Годфруа Ж. Что такое психология. Москва: Мир, 1992. Т. 1. 496 с.
9. Гуггенбюль А. Зловещее очарование насилия. СПб., 2000.
10. Дайер У. Быть свободным. Введение в психологическое каратэ (философия раскрепощения). –Киев, 1995.
11. Дети России: насилие и защита. / Материалы Всероссийской научно-практической конференции. М., 1997.
12. Детская и подростковая психотерапия /Под ред. Д.Лейна и Э.Миллера. – М., 2001.
 - а. Діти за ґратами — суспільство хворе. «Социум», 2008. 93 с.
13. Екимова В.И., Залалдинова А.М. Жертвы и обидчики в ситуации буллинга: кто они? Современная зарубежная психология, 2015. Том 4. № 4. 5–10 с.

14. Ермолова Т.В., Савицкая Н.В. Буллинг как групповой феномен: исследование буллинга в Финляндии и скандинавских странах за последние 20 лет (1994-2014). Современная зарубежная психология, 2015. Т.4. С 65-90.

15. Зиновьева Н.О., Михайлова Н.Ф. Психология и психотерапия насилия. Ребенок в кризисной ситуации. СПб. Речь, 2003.

а. Информационно-аналитические материалы о положении детей в Санкт-Петербурге в 2004 году (Комитет по труду и социальной защите населения Правительства Санкт-Петербурга, СПб ГУ «Региональный центр «Семья», – СПб., 2005).

16. Кон И.С. Что такое буллинг, как с ним бороться? «Семья и школа», № 11, 2006. 15-18 с.

17. Коновалов В. П. Виктимность и ее профилактика / В. П. Коновалов / Виктимологические проблемы борьбы с преступностью. Иркутск: Гамма, 1992. 145 с.

18. Кривцова С.В. Буллинг в школе, сплоченность – равнодушных. Москва: Апрель Пресс, 2011. 35-37 с.

а. Крюкова Т.Л. Возрастные различия совладающего поведения. Психологический журнал, т.26, 2005. 5-15 с.

19. Кулаков С.А. На приеме у психолога подросток. – СПб., 2001.

20. Лещинский В.М., Кульневич С.В. Учимся управлять собой и детьми / Психологический практикум. М., 1995.

21. Лэйн Д.А. Школьная травля (буллинг). Детская и подростковая психотерапия (под ред. Д. Лэйн и Э. Миллера), 2001. 34-50 с.

22. Макарова Ю.Л. Гендерные особенности поведения участников подростковой буллинг-структуры. Психология: Историко-критические обзоры и современные исследования, т.6, 2017. 181-192 с.

23. Маланцева О.Д. «Буллинг» в школе. Что мы можем сделать? Социальная педагогика, №4, 2007. 90-92 с.

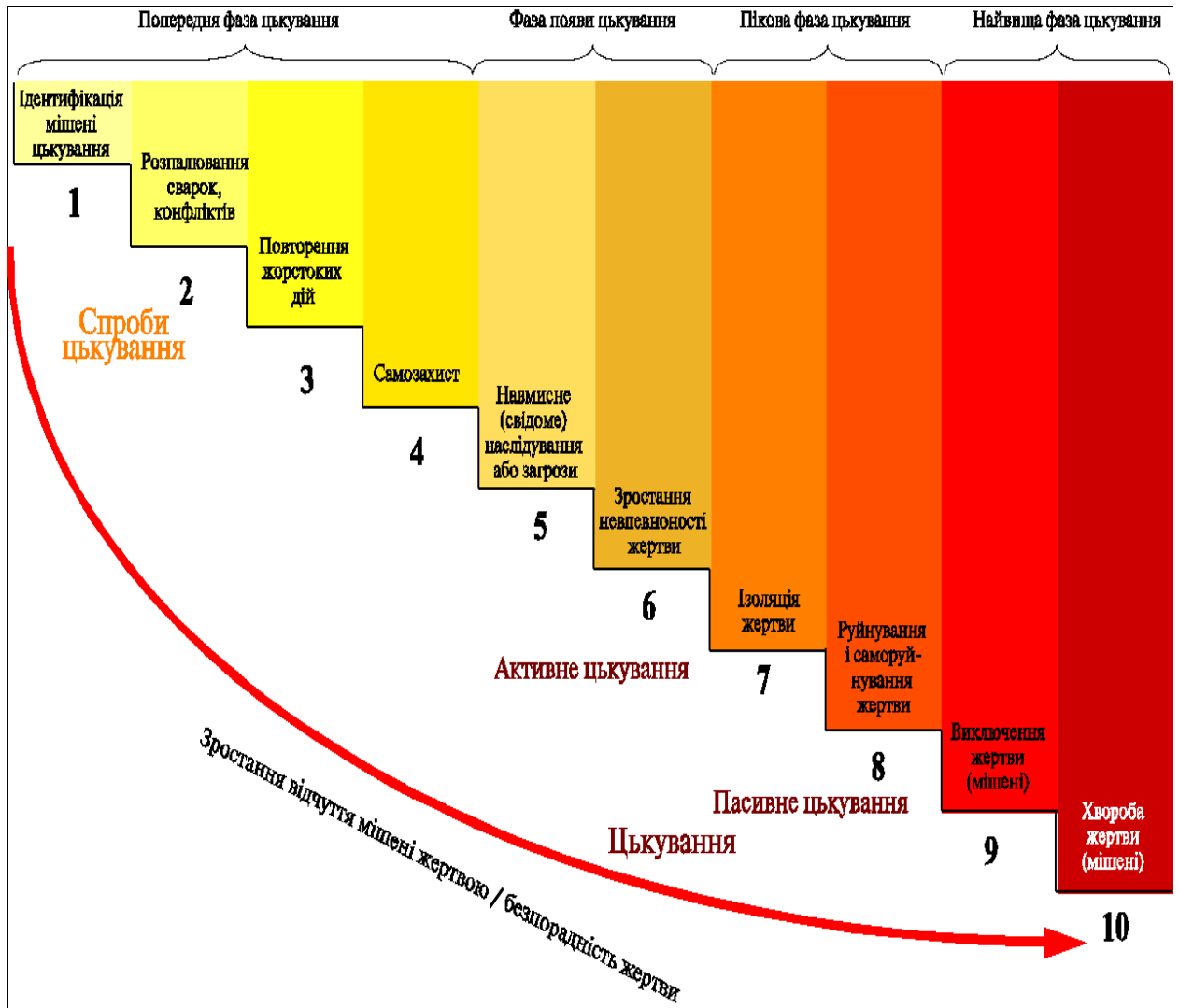
а. Миядзава К. Основы виктимологической теории / Коити Миядзава. Москва: Юр. лит., 1966. 56-58 с.

24. Можгинский Ю.Б. Агрессия детей и подростков / Можгинский Ю.Б. - Москва: ГЭОТАР-Медиа, 2019. 96 с
25. Можгинский Ю.Б. Агрессия подростков. Эмоциональный и кризисный механизм. СПб.: издательство «Лань», Санкт-Петербургский Университет МВД, 1999.
26. Мухина В.С. Хвостов А.А. Возрастная психология: детство, отрочество, юность. «Академия», 2006. 620-625 с.
27. Одинцова, М.А. Типы поведения жертвы. Диагностика ролевой виктимности [: монография / М.А. Одинцова. Самара: Бахрах-М, 2013. 160 с.
28. Олвеус Д. Проблемы хулиганов-жертв среди школьников: основные факты и последствия школьной программы вмешательства (под ред. К. Рубин, Д. Пеплер). Москва: Развитие и лечение детской агрессии, 1991. 85-128 с.
29. Олвеус Д. Характер школьных издевательств: кросс-национальная перспектива. Д.Олвеус,1999. 240 с.
30. Основы ювенологии: опыт комплексного междисциплинарного исследования / Под ред. Е.Г.Слуцкого, И.В.Скомарцевой. СПб., 2002.
31. Парсенс Г. Агрессия наших детей. М., 1997.
32. Петросянц В. Р. Проблема буллинга в современной образовательной среде. Вестник ТГПУ, выпуск 6(108), 2011. 151-154 с.
33. Психиатрия детского и подросткового возраста / Под редакцией К.Гилберга и Л.Хеллгрена. М., 2004.
34. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. СПб, 2000. 415-420 с.
35. Реан А.А. Психология подростка / А.А. Реан. СПб: Прайм, 2006. 480-482 с.
36. Ривман Д.В. Виктимология / Д.В. Ривман, В.С. Устинов. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2000. 332 с.
37. Роуз П. Дом, где исцеляются души. Пер. с англ. Владикавказ, 1995.

38. Руденский Е. В. Дефицитарная деформация личности подростка как критерий виктимности: Концепция и программа социально-психологического исследования / Е. В. Руденский. Новосибирск: Изд-во НГПУ, 1999. 44 с.
39. Селигман М. Новая позитивная психология: научный взгляд на счастье и смысл жизни. Москва: София, 2006. 368 с.
40. Соловьева С.Л. Психология экстремальных состояний. СПб., 2003.
41. Социальная работа с детьми и подростками группы риска / Тезисы конференции / Под общ. ред. А.А.Реана. СПб., 2000.
42. Степанов В.Г. Психология трудных школьников. М., 2001.
43. Фельдштейн Д.И. Психология взросления. Флинта, 2009. 67-70 с.
44. Хорни, К. Невротическая личность нашего времени: самоанализ / К. Хорни. Москва: Прогресс, 1994. 478 с.
45. Христенко В. Е. Психология жертвы / В.Е.Христенко. Харьков: Консум, 2001. 214 с.
46. Чуркин А.А., Мартюшов А.И. Краткое руководство по использованию МКБ-10 в психиатрии и наркологии. М., 1999.
47. Шнайдер Г.Й. Криминология / Г.Й. Шнайдер/ Пер. с нем. Москва, 1994. 500 с.
48. Эванс П. Как защитить себя от оскорбления. Пер с англ. М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2004.
49. Olweus D. Bullying at school. / D. Olweus. Blackwell Publ, 1993. [Электронный ресурс].
50. URL: <http://psychologia.edu.ru/azbukabullinga/pages/spiral-bullinga.html>

ДОДАТОК 1

Стадії розвитку процесу булінгу в шкільному середовищі

ДОДАТОК 2**Бланк соціометричного опитування за методикою Морено**

Прізвище, ім'я учня _____

Клас _____

Дайте відповідь на поставлені питання, записавши під кожним з них три прізвища учнів вашого класу з урахуванням відсутніх в класі учнів на момент опитування.

1. Якщо ваш клас розформують, з ким би ти хотів продовжити разом вчитись в новому колективі?

а) _____

б) _____

в) _____

2. Кого б ти з свого класу запросив на день народження?

а) _____

б) _____

в) _____

3. З ким з класу ти пішов би в туристичний похід на багато днів?

а) _____

б) _____

в) _____

4. Хто з учнів класу визиває в тебе неприємні емоції?

а) _____

б) _____

в) _____

ДОДАТОК 3

Методика досліджень схильності до віктимної поведінки. О.О.

Андронникова О.О.

Інструкція для учасника опитування.

Вам пропонується ряд тверджень, кожне стосується особливостей Вашого характеру, Вашої поведінки, окремих вчинків, відношення до людей, поглядів на життя і тому подібне. Якщо Ви вважаєте, що твердження вірне по відношенню до Вас, то дайте відповідь "Так", інакше - "Ні". Свою відповідь зафіксуйте. Відповідь необхідно дати на усі питання. Не існує "вірних" і "невірних" відповідей, оскільки кожна людина права по відношенню до своїх власних поглядів. Намагайтесь відповідати точно і правдиво. Не треба довго роздумувати над кожним питанням, намагайтесь якнайшвидше вирішити, яка з двох відповідей, нехай дуже відносно, але все-таки ближче до істини. Вас не повинно бентежити, що деякі з питань здаються занадто особистими, оскільки дослідження не передбачає аналізу кожного питання і відповіді, а спирається лише на кількість відповідей одного чи іншого виду. Ви маєте знати, що результати індивідуально-психологічних досліджень, як і медичних, не підлягають широкому обговоренню.

Питання для опитування.

1. Я вважаю, що в моєму житті неприємні події відбуваються частіше, ніж у інших людей
2. Якщо я потрапляю у неприємну ситуацію, мені краще не чинити опір та тримати язик за зубами.
3. Я охоче можу записатися добровільно для участі в бойових діях.
4. Я ціную в людях обережність.
5. Якщо за небезпечну роботу мені добре заплатять, я не візьмусь за її виконання.
6. Якщо мене образили, я обов'язково маю відплатити за це.
7. Якщо інші люди не заважали мені, я б зміг добитися кращих результатів.
8. В мене ніколи не було неприємностей, які були зумовлені моєю поведінкою.

9. Іноді у мене є бажання руйнувати речі, бити посуд.
10. В мене бувають такі періоди, коли довгий час я не можу нічого робити.
11. Я не завжди говорю правду.
12. Мене видаляли з класу за погану поведінку
13. Іноді я можу переходити вулицю там, де мені зручно, а не там, де треба.
14. Іноді я так намагаюсь довести свою правоту, що оточуючі втрачають терпіння.
15. Інші люди здаються мені більш щасливими ніж я
16. Думаю, що деякі люди перебільшують свої проблеми, щоб добитися співчуття та допомоги від інших.
17. Думаю, що мені б сподобалась робота, пов'язана з захистом слабких та знедолених.
18. Мене важко заставити змінити свою думку.
19. Я так багато опікуюсь іншими людьми, що на турботу про себе не вистачає часу.
20. Я навряд чи добьюсь чогось у своєму житті дійсно важливого.
21. Оточуючі весь час роблять мені боляче.
22. Я не серджуся, коли наді мною підсміюються.
23. Я вважаю, що більшість людей можуть збрехати, якщо це в їх інтересах.
24. Я рідко здійснюю вчинки, про які потім жалію.
25. Я дуже рідко сварюсь з членами своєї родини.
26. Я не можу відкинути деякі правила, щоб отримати задоволення.
27. Більшу частину часу в мене таке відчуття, нібито я зробив щось погане.
28. Більшу частину часу я відчуваю себе щасливим.
29. Деякі люди так люблять командувати, що мені хочеться все зробити навпаки, навіть якщо я знаю, що вони праві.
30. Якщо хтось порушує правила, я обурююся.
31. Я ніколи не йшов на небезпечну справу заради сильних вражень.
32. Я отримую більше задоволення від гри, якщо не заключаю пари.
33. У школі мене ніколи не викликали до директора за пустощі.

34. Мої манери за столом в гостях більше хороші, ніж у себе удома.
35. Я вважаю, що більшість людей заради вигоди швидше поступають нечесно, ніж упустили шанс.
36. Моя поведінка значною мірою визначається правилами і звичками людей, що оточують мене.
37. Я віддаю перевагу рішенню конфліктів без застосування сили.
38. Я буваю обурений і роздратований, коли доводиться визнати, що мене провели.
39. Мені байдуже, що про мене говорять інші.
40. Якби у наш час проводилися бої гладіаторів, то я б неодмінно в них прийняв участь.
41. Я умію відмовляти людям, які просять мене про послугу.
42. Мені важко підтримувати розмову з людьми, з якими я тільки що познайомився.
43. Я не можу припинити ситуацію, навіть якщо почуваю себе незручно і напружено.
44. Терпіти біль всім на зло буває навіть приємно.
45. Людина повинна мати право випити стільки, скільки захоче.
46. Якщо я в дитинстві недобре поведився, то мене карали.
47. Я міг би виконувати роботу, пов'язану з турботою про хворих або вмираючих.
48. Я завжди відразу помічаю, якщо ситуація стає небезпечною.
49. Я намітив собі життєву програму, яка базується на почутті обов'язку і відповідальності, і намагаюся її виконувати.
50. Іноді я не поступаюся людям не тому, що справа дійсно важлива, а просто з принципу.
51. Вірне твердження, що якщо дітей не бити, то толку з них не вийде.
52. Мої батьки ніколи не карали мене фізично.
53. Якщо при купівлі автомобіля мені доведеться вибрати між швидкістю і безпекою, то я виберу безпеку.
54. Мене частіше, ніж інших, обзивали в школі.

55. Люди справедливо обурюються, коли дізнаються, що злочинець залишився безкарним.
56. Коли я потрапляю в неприємну ситуацію, то сподіваюся тільки на свої сили.
57. Я упевнений, що того, хто здійснює злі вчинки, в майбутньому чекає кара.
58. Я можу доброзичливо відноситися до людей, вчинки яких я не схвалюю.
59. Я готовий пробачити грубість моєму партнерові, якщо у мене є надія, що це не повториться.
60. Безпечніше нікому не довіряти.
61. Буває, що я проводжу вечір в компанії малознайомих мені людей.
62. Я регулярно потрапляю в неприємні ситуації.
63. Іноді у мене такий настрій, що я готовий першим почати бійку.
64. Я іноді порушую закон або встановлені правила.
65. Я не ризикнув би стрибати з парашутом.
66. Більшості людей не подобається поступатися своїми інтересами заради інших.
67. Я легко втрачаю терпіння.
68. Тільки несподівані обставини і почуття небезпеки дозволяють мені по-справжньому проявити себе.
69. Мене дуже важко розсердити.
70. Люди часто розчаровують мене.
71. У мене буває таке почуття, що труднощів надто багато і немає сенсу намагатися їх здолати.
72. Мене важко розсердити.
73. Цілком можна обійти закон, якщо ви цим його по суті не переступаєте.
74. Краще не пити алкогольні напої.
75. Я часто зустрічав людей, що заздрили моїм ідеям тільки тому, що вони прийшли в голову не цим людям. 76. Навіть якщо я злюся, то намагаюся не сваритися.
77. Мені більше подобається працювати з вчителем, що дає строгі чіткі вказівки, чим з вчителем, що надає велику свободу.

78. Якщо хтось затіває цікаву, хай і небезпечну справу, я його підтримаю.
79. Я рідко даю здачу, коли мене б'ють.
80. Якщо по відношенню до мене хтось поступає несправедливо, то я бажаю йому справжнього покарання. 81. Я вірю, що за зло можна відплатити добром, і дію відповідно до цього.
82. Кожна дитина знає, що добро має бути з кулаками.
83. Я вважаю за краще не спілкуватися з однолітками, оскільки вони кривдять мене.
84. Я ніколи не вступаю у вуличний конфлікт, щоб вступитися за того, кого кривдять.
85. Шкідливу дію алкоголю і тютюну на людину сильно перебільшують.
86. Собака, яка не слухається, заслуговує, щоб її ударили.

ДОДАТОК 4

Анкетування класних керівників

1. Прізвище, ім'я учня _____
2. Стать _____
3. Рівень успішності _____
4. Обставини сімейного виховання:
повна, неповна родина? _____
рідні батьки? _____
багатодітна? _____
забезпеченість? _____
особливий статус батьків або
дитини? _____
відносини у родині _____
5. Як давно навчається в цьому класі? _____
6. Особливості характеру _____
7. Інтереси _____
8. Особливості комунікації з
однокласниками _____
9. Чи приймав участь у булінгу? _____
10. Яку роль у випадках булінгу
виконував? _____
11. Чи змінювалась роль?

ДОДАТОК 5

Комунікативні і організаторські здібності (КОС)

Інструкція: на кожне питання слід відповісти «так» чи «ні». Якщо вам важко у виборі відповіді, необхідно все-таки схилитися до відповідної альтернативи (+) або (-).

Текст опитувальника

1. Чи багато у Вас друзів, з якими Ви постійно спілкуєтеся?
2. Чи часто Вам вдається схилити більшість своїх товаришів до прийняття ними Вашої думки?
3. Чи довго Вас турбує почуття образи, заподіяне Вам кимось з Ваших товаришів?
4. Чи завжди Вам важко орієнтуватися в критичній ситуації?
5. Чи є у Вас прагнення до нових знайомств з різними людьми?
6. Чи подобається Вам займатися суспільною роботою?
7. Чи Вірно, що Вам приємніше і простіше проводити час з книгами або за яким-небудь іншим заняттям, чим з людьми?
8. Якщо виникли які-небудь перешкоди в здійсненні Ваших намірів, легко Ви відступаєте від них?
9. Чи легко Ви встановлюєте контакти з людьми, які значно старше Вас за віком?
10. Чи любите Ви придумувати і організовувати зі своїми товаришами різні ігри і розваги?
11. Чи важко Ви включаєтеся в нову для Вас компанію?
12. Чи часто Ви відкладаєте на інші дні ті справи, які треба було б виконати сьогодні?
13. Чи легко Вам вдається встановлювати контакти з незнайомими людьми?
14. Чи прагнете Ви домагатися, щоб Ваші товариші діяли відповідно до Вашої думки?
15. Чи важко Ви освоюєтеся в новому колективі?

16. Чи Вірно, що у Вас не буває конфліктів з товаришами через невиконання ними своїх обов'язків, зобов'язань?
17. Чи прагнете Ви при слушній нагоді познайомитися і поговорити з новою людиною?
18. Чи часто в рішенні важливих справ Ви переймаєте ініціативу на себе?
19. Чи дратують Вас навколишні люди і чи хочеться Вам побути одному?
20. Чи правда, що Ви зазвичай погано орієнтуєтеся в незнайомій для Вас ситуації?
21. Чи подобається Вам постійно знаходитися серед людей?
22. Чи виникає у Вас роздратування, якщо Вам не вдається закінчити почату справу?
23. Чи переживаєте Ви почуття утруднення, незручності або ніяковості, якщо доводиться проявити ініціативу, щоб познайомитися з новою людиною?
24. Чи правда, що Ви стомлюєтеся від частого спілкування з товаришами?
25. Чи любите Ви брати участь в колективних іграх?
26. Чи часто Ви проявляєте ініціативу при вирішенні питань, які зачіпають інтереси Ваших товаришів?
27. Чи правда, що Ви відчуваєте себе невпевнено серед малознайомих Вам людей?
28. Чи Вірно, що Ви рідко прагнете до доказу своєї правоти?
29. Чи вважаєте Ви, що Вам не доставляє особливих зусиль додати жвавості в малознайому Вам компанію?
30. Чи берете Ви участь в громадській роботі в школі?
31. Чи прагнете Ви обмежити коло своїх знайомих невеликою кількістю людей?
32. Чи Вірно, що Ви не прагнете обстоювати свою думку або рішення, якщо воно не було відразу прийняте Вашими товаришами?
33. Чи відчуваєте Ви себе невимушено, потрапивши в незнайому Вам компанію?
34. Чи охоче Ви приступаєте до організації різних заходів для своїх товаришів?

35. Чи правда, що Ви не відчуваєте себе досить упевненим і спокійним, коли доводиться говорити що-небудь великій групі людей?
36. Чи часто Ви спізнюєтеся на ділові зустрічі, побачення?
37. Чи Вірно, що у Вас багато друзів?
38. Чи часто Ви бентежитесь, відчуваєте незручність при спілкуванні з малознайомими людьми?
39. Чи правда, що Вас лякає перспектива опинитися в новому колективі?
40. Чи правда, що Ви не дуже упевнено відчуваєте себе в оточенні великої групи своїх товаришів?

ДОДАТОК 6

Методика дослідження локусу контролю Дж. Роттера.

Інструкція. Вам пропонується 44 твердження. Постарайтеся представити типові ситуації і дайте відповідь. Пам'ятайте, що немає "поганих" і "хороших" відповідей. Найкращий той варіант, який першим прийшов вам в голову. Якщо ви згодні з твердженням - поряд з номером питання знак "+" ("так"), якщо не згодні - знак "-" ("ні").

1. Просування по службі більше залежить від вдалого збігу обставин, чим від особливостей і власних зусиль людини.
2. Більшість розлучень походять від того, що люди не хочуть поступатися і пристосовуватися один до одного.
3. Хвороба – це просто випадковість, і якщо вже призначено комусь захворіти, то з цим нічого не поробиш.
4. Люди самотні через те, що самі не виявляють цікавості і дружелюбності до оточення.
5. Здійснення моїх бажань часто залежить від везіння.
6. Марно робити зусилля для того, щоб завоювати симпатії інших людей.
7. Зовнішні обставини - батьки і добробут впливають на сімейне щастя не менше, ніж стосунки подружжя.
8. Я часто відчуваю, що мало впливаю на те, що відбувається зі мною.
9. Як правило, керівництво виявляється ефективнішим, коли керівники повністю контролюють дії підлеглих, а не покладаються на їх самостійність.
10. Мої оцінки в школі часто залежали від, наприклад, настрою вчителя, а не від моїх власних зусиль.
11. Коли я будую плани, то, загалом, вірю в те, що зможу їх здійснити.
12. Те, що багатьом людям здається удачею або везінням, насправді є результатом довгих цілеспрямованих зусиль.
13. Думаю, що правильний спосіб життя може більше допомогти здоров'ю, чим ліки і лікарі.

14. Якщо люди не підходять один одному, то, як би вони не намагалися налагодити спільне сімейне життя, у них швидше за все, нічого не вийде.
15. Якщо я щось роблю в житті добре, зазвичай буває належним чином оцінено іншими.
16. Діти зростають такими, якими їх виховують батьки.
17. Я думаю, що випадок або доля не грають важливої ролі в моєму житті.
18. Я не намагаюся планувати своє життя далеко уперед, тому що багато що залежить не від мене, а від того, як складуться обставини.
19. Мої оцінки в школі найбільше залежать від моїх зусиль і підготовленості.
20. У сімейних конфліктах я частіше відчуваю свою провину ніж вважаю, що провина за іншою людиною.
21. Життя більшості людей залежить від збігу обставин.
22. Я віддаю перевагу такому керівництву, при якому можна самостійно визначати, що і як робити.
23. Думаю, що мій спосіб життя аж ніяк не є причиною моєї хвороби.
24. Як правило, саме невдалий збіг обставин заважає людям добитися успіху у своїй справі.
25. Врешті-решт, за погане управління організацією відповідальні самі люди, які в ній працюють.
26. Я часто відчуваю, що нічого не можу змінити в стосунках, що склалися, в сім'ї.
27. Якщо я дуже захочу, то можу викликати прихильність до себе майже будь-якої людини.
28. На підлітків впливає так багато різних обставин, що зусилля батьків із їх виховання часто виявляються даремними.
29. Те, що зі мною трапляється, - ця справа моїх власних рук.
30. Іноді важко буває зрозуміти, чому керівники поступають так, а не інакше.
31. Людина, яка не змогла добитися успіхів у своїй роботі, швидше за все просто не проявила достатньо зусиль.
32. Найчастіше я можу добитися від членів моєї сім'ї того, що я хочу.

33. У невдачах, які були в моєму житті, частіше були винні інші люди, а не я.
34. Дитину завжди можна уберегти від застуди, якщо за нею стежити і правильно її одягати.
35. У складних обставинах я вважаю за краще почекати, поки проблеми не розв'яжуться самі собою.
36. Успіх є результатом наполегливої роботи і мало залежить від випадку або везіння.
37. Я відчуваю, що від мене більше, ніж від кого б то не було, залежить щастя моєї сім'ї.
39. Я завжди вважаю за краще приймати рішення і діяти самостійно, не сподіваючись на допомогу інших людей і не покладаючись на долю.
40. На жаль, заслуги людини часто залишаються невизнаними, незважаючи на усі його старання.
41. У сімейному житті бувають такі ситуації, які неможливо вирішити навіть за найсильнішого бажання.
42. Здібні люди, що не зуміли реалізувати свої можливості, повинні винити в цьому тільки себе.
43. Багато моїх успіхів стали можливими тільки завдяки допомозі інших людей.
44. Більшість невдач в моєму житті пішли від мого незнання або ліні і мало залежало від везіння або невдачі.

ДОДАТОК 7

Методика дослідження самооцінки за Дембо-Рубінштейн

(модифікація А.Прихожан)

Інструкція. Сторони людської особистості можна умовно зобразити вертикальною лінією, нижня точка якої буде символізувати найнижчий розвиток, а верхня – найвищий. Вам пропонується вісім таких ліній. Вони позначають: 1) здоров'я; 2) розум; 3) здібності; 4) характер; 5) авторитет у оточуючих; 6) впевненість в собі; 7) зовнішність; 8) впевненість у собі.

На вертикальних намальованих лініях позначте певними позначками (крапка), як Ви оцінюєте розвиток у себе цих якостей на даний момент часу. Після цього хрестиком позначте, при якому рівні розвитку цих якостей Ви були б задоволені собою або відчули гордість за себе.